

Zrínyi Miklós eposza és az irodalmi orientalizmus

FÖRKÖLI Gábor

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi adjunktus

ORCID: 0000-0001-8653-9792

The epic of ZRÍNYI Miklós and orientalism in literature

Abstract | ZRÍNYI Miklós's image of the Ottomans in the *Obsidio Szigetiana* has been examined several times in the critical literature. This essay attempts to interpret not only the epic itself, but also its place in literary history, from the perspective of orientalism. The study will also review the Turkish-themed works of 16th-century Hungarian epic poetry, as well as ZRÍNYI's immediate successors and the imitators of his works. Finally, the study will examine the reception of ZRÍNYI's oeuvre by the Enlightenment and Romantic-Nationalist literary taste, including ZRÍNYI's transcriptions, the editions of the epic and the critical and literary-historical discourse surrounding the work. From the sources analysed, it can be concluded that ZRÍNYI's epic was a novelty in Hungarian literature in its depiction of the Turks: it is unprecedented both in terms of the aesthetics employed in the description of material and spiritual culture, and in its exploitation of exotic stereotypes. At the same time, his contemporaries and the 17th century epic poets who followed him were less receptive to ZRÍNYI's early orientalism. In the century of the Enlightenment, however, ZRÍNYI was read by RÁDAY Gedeon, KAZINCZY Ferenc and others as an author of idyls with an oriental taste. The question of ZRÍNYI's portrayal of Ottomans remains important for Romantic literary theory and national literary history as well, but here the study of a supposed national character will prevail, and the presumed common Eastern origin of the warring parties, the Hungarians and the Turks, will be brought to the fore.

Keywords | orientalism, ZRÍNYI Miklós, *Obsidio Szigetiana*, idyl, epic, Ottoman Turks

* A szerző köszönetet mond Bene Sándornak értékes javaslataiért, ötleteiért.

A dolgozat Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmének* irodalomtörténeti helyét és recepcióját az oszmánok ábrázolása felől tárgyalja. Zrínyinek a törökökről, illetve a törökök segédnépeként megjelenő tatárokról alkotott képét sokan vizsgálták már a szakirodalomban. Újabban Amedeo di Francesco egész tanulmányt szentelt a kérdésnek. Rámutatott, hogy Zrínyi a törökök bemutatásán keresztül olyan témákról tudott viszonylag szabadon beszélni, amelyek politikai, vallási vagy bölcseleti szempontból különben nagyon kényesek lettek volna. Négy ilyen témát azonosított: a szerencse, avagy a fátum; az érzéki szerelem; a Habsburgokkal szemben megfogalmazott bírálat, amelyet a költő gyakran török szereplők szájába ad, valamint a magyaroknak a törökhöz viszonyított katonai felkészületlensége.¹

Jelen tanulmány Zrínyi törökképét kifejezetten az orientalizmus fogalmából kiindulva szeretné megérteni. Edward W. Said klasszikus alapműve óta az orientalizmust diskurzuskritikai szemszögből egy adott, a 18. századi gyarmati időkkel kezdődő hatalmi pozícióból kialakított keletképpel szokás azonosítani.² A szakirodalom egy része az 1750 előtti időszakot kifejezetten mint az orientalizmust megelőző kort emlegeti.³ Ezzel szemben jogosan vetődhet fel a kérdés, hogy mit kezdjünk egy olyan prekolonális korszak orientális jegyeket magán viselő irodalmával, amelyben még a nyugati kultúra és az iszlám között folytatott párharc az európai kultúra bölcsőjének is számító Földközi-tenger és egyéb európai területek birtoklásáért korántsem dőlt még el egyértelműen.⁴ Továbbá az is izgalmas kérdés, hogy beszélhetünk-e ilyen értelemben vett orientalizmusról egy olyan nemzet irodalma kapcsán, amely – mint a magyar – nem tartozik a gyarmatosító hatalmak sorába, és mint ilyen – noha átveheti és utánozhatja az orientalizmus kérdésfelvetéseit és attitűdjeit – maga nem közvetlen és transzparens hatalmi érdekektől vezérelve alakítja a nyugati kultúra Kelet-képét, hanem sokkal áttételesebben.⁵ Ez a dolgozat hangsúlyozottan vázlatos jellegű, célja a problémafelvetés. A számtalan kínálkozó forráscsoport közül az epikára, és azon belül is az epikus költészet törökképére koncentrálok, noha a török jelenlétét eszkatologikus összefüggésbe állító történetírásunk, illetve protestáns és katolikus prédikációirodalmunk is izgalmas lehetőséget kínál arra, hogy végigkísérjük, hogyan változik a romlott kereszténység

1 Amedeo DI FRANCESCO, „A török-kép a Szigeti veszedelemben”, in *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. BENE Sándor, FODOR Pál, HAUSNER Gábor és PADÁNYI József, 487–501 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017).

2 Edward W. SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek (Budapest: Európa, 2000).

3 David R. BLANKS, szerk., *Images of the Other: Europe and the Muslim World Before 1700* (Cairo: The American University of Cairo Press, 1997); James G. HARPER, szerk., *The Turk and Islam in the Western Eye, 1450–1750: Visual Imagery before Orientalism* (Burlington: Ashgate, 2011).

4 A 17. századra ezt a problémafelvetést többek között az alábbi munka dolgozta ki: Nicholas DEW, *Orientalism in Louis XIV's France* (Oxford: Oxford University Press, 2009), doi: [10.1093/acprof:oso/9780199234844.001.0001](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199234844.001.0001).

5 Most nem érintem azt a nagyon is releváns problémát, hogy vajon értelmezhető az orientalizmus és a kolonialista diskurzus egyik leágazásaként a történelmi Magyarország nemzetiségeinek reprezentációja.

büntetéseként felfogott oszmánképe, amelyet különösen – de nem kizárólag – a wittenbergi történelemszemléletben érhetünk tetten.⁶

Tanulmányom első része a szakirodalomra támaszkodva határozza meg, hogy mit érdemes korpuszának keretei között irodalmi orientalizmuson érteni. Második része arról szól, hogy milyen jelentőséggel bírt saját korában Zrínyi mint író és európai hírnű hadvezér az iszlámról mint idegen kultúráról alkotott nyugati és magyar kép alakulásában. A harmadik rész Zrínyi 18–19 századi újfelfedezésének és értékelésének nehány, a témánk szempontjából releváns epizódjára is felhívja a figyelmet.

Irodalmi orientalizmus sztereotípiák, toposzok olyan rendszerét értem, amely a nyugati embernek a Kelettel kapcsolatos képzeit tükrözi. Ezek egy része a muszlimokat kifejezetten dehumanizálja, szörnyként állítja be, értve ezalatt az erőszakra való természetes hajlamot vagy nyers ösztönéletet, valláserkölcsi és racionális szempontból szabályozatlan szexualitást: a Saidot követő és a posztkoloniális szemléletből inspirálódó szakirodalom elsősorban ezekre az aspektusokra koncentrál.⁷ A részletes elemzés azonban ennél összetettebb képet rajzol. Az orientalista érdeklődésű művek témái között ugyanis szerepel a mesés gazdagság, a testi elpuhultság és bujaság mítosza, a zsarnoki uralomra jellemző kegyetlenség és szavahihetetlenség, valamint a mágikus praktikákban való jártasság és az alvilági hatalmakkal való cimborálás is; sőt időnként ezek mellett olyan előnyösebb karakterjegyek is felbukkannak, mint a muzulmán harcosok bátorsága.⁸ Ugyanakkor az orientalizmus nem merül ki a nyilvánvalóan törté-

6 A teljesség igénye nélkül: FODOR Pál, „Az apokaliptikus hagyomány és az »aranyalma« legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben”, *Történelmi Szemle* 39 (1997): 21–49; LOVAS Borbála, „Erkölc és identitás: Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban”, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia, 299–310 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012); PESTI Brigitta, „Alterität und Identität in der ungarischen Literatur während der osmanischen Expansion”, in *Die Lust an der Kultur/Theorie, Transdisziplinäre Interventionen: Für Wolfgang Müller-Funk*, szerk. Anna BABKA, Daniela FINZI és Clemens RUTHNER, 219–232 (Wien–Berlin: Verlag Tüira + Kant 2012); PESTI Brigitta, „Zwischen Wittenberg und der hohen Pforte: Konstruktionen von Fremd- und Selbstbildern in der ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit”, in *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa: Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzzonen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert*, szerk. Robert BORN és Andreas PUTH, 107–129 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014). A reformáció törökképéről a wittenbergi történelemszemléletről szóló átfogó szakirodalomból is tájékozódhatunk: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 116–125, 166–173; ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta 2 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991); ÁCS Pál, „»Apocalypsis cum figuris«: A régi magyar irodalom történelemképe”, in ÁCS Pál, „Az idő ósága”: *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*, 149–164 (Budapest: Osiris Kiadó, 2000). Katolikus egyházi szerzők törökképéről lásd: BITSKEY István, „Katolikus szerzők iszlámképe a hódoltság idején”, in *Vizály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*, szerk. IRTZÉS Gábor, 133–154 (Budapest: Universitas, 2017).

7 A legjobb példa erre: Sophia Rose ARJANA, *Muslims in the Western Imagination* (Oxford: Oxford University Press, 2014), doi: 10.1093/acprof:oso/9780199324927.001.0001.

8 A kora újkori drámáról szóló szakirodalom különösen részletesen dolgozta fel a kérdést, lásd Michèle LONGINO, *Orientalism in French Classical Drama* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Véronique LOCHERT, „Le Maure cruel: Représentations théâtrales de la violence orientale”, in *Orient baroque*

nelmi és politikai okok sugallta nagyszámú negatív és kisszámú pozitív tulajdonságok attribúciójában. Sőt igazán ott kezdődik, ahol ezek a jellemhibák és értékek ellentmondásosságára és belső konfliktusára is fény derül, és a nyugati közönség számára megadatik a lehetőség, hogy az egzotikus hősökben saját magára és előfeltevéseire ismerjen.

Mennyire működőképes ez a modell a kora újkori magyar irodalmon? A magyar orientalizmus egyik specifikuma, mondhatni paradoxona, hogy míg a Közel- és a Távol-Kelet a magyarok számára is az egzotikum helye, addig a Nyugat szemében az Oszmán Birodalom területén vagy annak közvetlen szomszédságában élő magyarok maguk is az egzotikus inspiráció forrásaivá válnak. Ráadásul ezzel egy időben a török közelsége miatt a három részre szakadt Magyarország lakosai számára nem mindig adott az a szemléletbeli távolság, amelyet az orientalizmus nézőpontja feltételezne. A romantika korának magyar orientalizmusa kapcsán erre a problémára már Staudt Géza is figyelmeztetett, jóllehet magyarázatában még nem a reprezentáció és a nyilvánosság működésének szemszögéből közelítette meg az úgynevezett magyar identitást, hanem esszencialista módon, a magyar „fajiság” vele született keletiességére helyezve a hangsúlyt.⁹

Zrínyi előzményei és közvetlen követői

A három részre szakadt Magyarország egzotikus hely volt a korabeli Nyugat számára. A magyarok a török elleni harcok hőseinek számítanak, ugyanakkor a „kereszténység védőbástyája” toposz mellett az erdélyi fejedelmek vagy Thököly törökös politikai orientációja ellentmondásos helyé tette a keresztény Nyugat szemében a Kárpát-medencét.¹⁰

*/ Orient classique: Variations du motif oriental dans les littératures d'Europe (XVIe-XVIIe siècle), szerk. Anne DUPRAT és Hédia KHADHAR, 113–127 (Paris: Éditions Bouchène, 2010); Anne DUPRAT, „Variations in Oriental Motifs in Sixteenth- and Seventeenth-Century European Literature”, in *Imagined, Embodied and Actual Turks in Early Modern Europe*, szerk. Bent HOLM és Mikael Bøgh RASMUSSEN, 223–244, *Ottomania* 10 (Wien: Hollitzer Verlag, 2021), doi: [10.2307/j.ctv1w7v1vz.12](https://doi.org/10.2307/j.ctv1w7v1vz.12). Tágabb összefüggésben az imagológia nemzetközi szakirodalma is érdekes lehet, amelyet újabban Seláf Levente mutatott be: SELÁF Levente, „Az etnikai másság ábrázolásának kutatása: Megközelítések és módszertani problémák”, in *Idegen környezetben: Az idegen és a más a régiségben; Fiatalok Konferenciája 2021*, szerk. Kovács Annamária, RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia, VITKAI Nóra és VRABÉLY Márk, 7–18 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2023).*

9 „A magyarság számára az orientalizmus kevesebb szenzációt jelentett, mint nyugaton, mert a magyar keleti faj lévén, már fajiságában bírta nagyrészt azon tulajdonságokat, amelyeket a nyugati romantika a szenzáció kedvéért hajszolt.” STAUDT Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában* (Budapest: Sárkány-nyomda Műintézet, 1931), 27.

10 Lásd a következő kötet tanulmányait: Dieter BREUER és Gábor TÜSKÉS, szerk., *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der Frühen Neuzeit: Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden* (Bern: Peter Lang, 2005). Az utazási irodalom, az egzotikus és a szenzáció szemszögéből már Turóczi-Trostler József is foglalkozott a német nyelvterület irodalmával, és azon belül a *Magyar Simplicissimusszal*: [TURÓCZI-]TROSTLER József, *A „Magyar Simplicissimus” és a „Török kalandor” forrásai* (Budapest: Franklin Társulat, 1915, különlenyomat, eredeti megjelenés: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 39, 2–4. sz. [1915]). Az olasz nyelvterület magyarsággal kapcsolatos topo-

A költő és hadvezér Zrínyi Miklós Európa-szerte elhíresült 1663–1664-es törökellenes hadjárataival maga is egy olyan érdeklődés középpontjába került, amely érzékeny volt az iszlám Kelettel kapcsolatos szenzációkra és egzotikus részletekre. Ismert a történet, amely szerint Zrínyi 1663–1664 telén elfogott egy torzszülött, hosszúnyakú és kutyafulú tatár harcost, akiről több metszet is keringett Európában ebben az évben.¹¹ A fogságba esett tatár valószínűleg európai körútra indult, és mint Kiss Farkas Gábor publikálatlan jegyzeteiben megjegyzi, 1664 februárjában Londonban is látták, sőt egy bizonyos Henry Bold (1627–1683) nevű angol költő egyik szatirikus versében hivatkozik is rá, csakúgy mint John Phillips (1631–1706) egy Vergilius-travesztiában. Korábban egy párizsi csillagász, Ismaël Boulliau (1605–1694) levelezésében is találtam rá vonatkozó adatokat.¹² Ahogy Nagy Levente is rámutatott, a tatár körül csapott hírverésen a Zrínyi emlékeztével az 1670-ben már nyíltan ellenséges Montecuccoli is gúnyolódott.¹³

A török–magyar viszony kapcsán tehát bőséges anyag állt az olvasni tudók rendelkezésére, és az is elképzelhető, hogy a költő Zrínyit számos akkori olvasója képes volt a nyugati híradások szemüvegén át is olvasni. Kutatásom során mégis azt találtam, hogy az Oszmán Birodalommal kapcsolatba hozható toposzkincsnek csak egy töredékét használja ki a magyar nyelvű epikus költészet, és nem csupán annak Zrínyit megelőző része. A magyar törökképre leginkább az a Luther nevéhez köthető elképzelés jellemző, amely a török terjeszkedést eszkatológiai várakozásokkal kapcsolta össze.

szainak és hiedelmeinek ellentmondásosságát, a kereszténység védőbástyájának gondolata és a protestáns, gyakran törökbarát erdélyi politikáról alkotott nem egyszer elmarasztaló vélemény egymásnak feszülését – elsősorban a történetírói és a propagandairódlom tükrében – jól érzékelteti Jászay Magda könyve: JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996). A középkori Európa keleties magyarságképe és az ezzel kapcsolatos kora újkori fejlemények összefüggéseire igen éleslátóan mutat rá Marosi Ernő, aki egyik tanulmányában a magyaroknak a középkori mongolos-tatáros ikonográfiáját felváltó törökös képi ábrázolásáról beszél (MAROSI Ernő, „Magyarok középkori ábrázolásai és az orientalizmus a középkori művészetben”, in *Magyarok Kelet és Nyugat közt: A nemzettudat változó jelképei*, szerk. HOFER Tamás, 77–97 [Budapest: Néprajzi Múzeum–Balassi Kiadó, 1996]; SELÁF Levente, „The Image of East Central Europe in Medieval European Literature”, in *The Oxford Handbook of Medieval Central Europe*, szerk. NADA ZEČEVIĆ és DANIEL ZIEMAN, 533–552 [New York: Oxford University Press, 2022]). A törökök késő középkori és reneszánsz ikonográfiájáról lásd GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1986), 11–12.

- 11 NÉMETH S. Katalin, „A »szüves« és a kutyafulú tatár: Tatárok Zrínyi körül”, *Irodalomtörténet* 87 (2006): 584–592; GÖMÖRI György, „Adalékok az 1663–64 évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez”, *Zrínyi-dolgozatok* 5 (1988): 65–96.
- 12 A tatár európai és azon belül angliai hírnevével kapcsolatos adatokat, valamint a Boulliau–Lubieniecki-levelezés részleteit lásd itt: FÖRKÖLI Gábor, „»Virtus Seriniana«: Egy iskolai Zrínyi-óda útja Gdańsktól Párizsig (1664)”, *Magyar Könyvszemle* 133 (2017): 156–173, 157–159, doi: [10.17167/mksz.2017.2.156-173](https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.156-173). Boulliau levelezéséből más Zrínyire vonatkozó leveleket is kiadtam: FÖRKÖLI Gábor, „Magyar vonatkozású levelek a párizsi Bibliothèque Nationale Boulliau–Niccolò Siri anyagában (1659–1664)”, *Lymbus* 10–11 (2012–2013): 119–161.
- 13 NAGY Levente, „Zrínyi, Montecuccoli és a tevenyakú tatár”, in *Textológia és interpretáció a régi magyar irodalomban: Tanulmányok Orlovsky Géza emlékére*, szerk. KISS Farkas Gábor, PESTI Brigitta és HAJDU Ildikó, 213–226 (Budapest: ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2021).

Baranyai Decsi János a *Török császárok krónikája* című énekében (1597) a török expanziót a Dániel látomásából ismerős négy birodalom sorába illeszti be. Mint kifejti, a törökök Góg és Magóg leszármazottaiként a bűnös keresztényeket ostromozó Isten eszközei – akárcsak később a *Szigeti veszedelemben*, ahol már a magyarságot mint felekezeti megoszlástól függetlenül büntető Istenről olvasunk –, ám azt is hozzáteszi, hogy a kereszténység egysége megtörheti a törököt.¹⁴

Tudósító énekeinkben természetesen megtaláljuk a törökökkel kapcsolatos, a khiliasztikus elképzelésektől független fő sztereotípiákat is: Tinódi *Príni Péternek Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* (1542) című énekében például számos strófán keresztül elmélkedik a török hitszegő természetéről;¹⁵ Szepesi György a *Sasvár bég históriájában* (1580) szintén kiemeli ezt a negatív tulajdonságot: a török minden más hódító birodalommal (perzsa, makedón, római) ellentétben nem állja az adott szót, mert a hódoltakat éppúgy megtámadja, mint a hódolatlant.¹⁶ Általában nem találunk korai epikánkban érdemi leírást az ellenség életmódjáról, Wathay Ferenc *Szinán és Ibrahim basa idejében lett tatár rablásról való históriájában* (1603) viszont a tatár horda fogságába esők sorsáról érzékletes, a fogság körülményeiről és fogvatartóikról is árulkodó leírást találunk: „Etelek nekik Loo they Lo Hus uala, / othon Bűzhűtt etkek ott kedues lez uala, / Zegeniektűll melliett kemellettek uala, / Nieregh nekűll Louon hurtzoltattnak uala.”¹⁷ A leginkább „keleties” intrikájú históriás énekünk az *Ali pasa históriája* (1587 után), amely igazi udvari cselszövést mutat be: Ali budai pasát megszarolja egy Razainkadin nevű nő, majd fel is jelenti az udvarnál, ami után Alinak selyemzsinórt küldenek. Ezt a fajta intrikát azonban a mű moralizáló zárata nem feltétlenül köti keleti jellemekhez, mivel a férfiak vesztét okozó nők között ószövetségi és keresztény példákat is felsorol.¹⁸

Ezekből az énekekből hiányoznak az összetett és ellentmondásos jellemek, nem céljuk, hogy a török oldalon harcolók erényeiben, lelki vagy testi szépségeiben gyönyörködtessék az olvasót. Elszórtan viszont találunk olyan lírai darabokat, amelyek ese-

14 ORLOVSZKY Géza, szerk., *Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek 1587–1600*, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 12 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 505–529, 129–172. strófa. (A továbbiakban: RMKT XVI/12.)

15 TINÓDI Sebestyén, *Összes művei 1540–1555: XVI. századbeli magyar költők művei 2*, szerk. SZILÁDY Áron, Régi magyar költők tára 3 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1881), 277–281. (A továbbiakban: RMKT XVI/2.)

16 ÁCS Pál, szerk., *Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád Dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588*, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999), 155–172, 63–69. strófa. (A továbbiakban: RMKT XVI/11. A régebbi szakirodalom Salánki Györgynek tulajdonította a művet, az ő neve alatt szerepel még az RPHA-ban is: <https://f-book.com/rpha/v7/rpha.php?r=1350>.)

17 BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, szerk., *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 175–188, 71. strófa. (A továbbiakban: RMKT XVII/1.)

18 RMKT XVI/12, 47–55.

tében egyértelműen vagy sejthetően a török szerelmi líra befolyásáról beszélhetünk, és ennyiben ezek a Zrínyinél olvasható Cumilla–Delimán-szerelmek előzményének tekinthetők. Ilyenek a Palatics-kódex (1588–1589) *Madzsari-türki* néven emlegetett verse és az ugyanott olvasható, Gazel-i türki we-mağari című török–magyar makaróniköltemény,¹⁹ Balassi török bejtjei és a Teleki-énekeskönyv „török nótái” (1655–1665 körül).²⁰ A *Szilágyi Mihály és Hajmási László históriája* című költemény (1561) is szerelmi történetet beszél el: a török császár lánya megszökteti a fogságban lévő két magyart, akik végül megverekszenek szerelméért. A költemény számos párhuzama felfedezhető a délszláv, magyar, erdélyi szász és roma folklórban is, de végső soron nemzetközi vándormotívumot ismétel: az egyik legelső változat Wilhelm von Gleichen türingiai őrg-rófról és keresztes lovagról szól, akinek 1190-ben a kalifa lánya segít megszökni, cserébe viszont feleségül kell vennie őt, miközben otthon várja őt felesége; végül pápai engedéllyel megtarthatja mindkét hitvesét. A pikáns történet a 17. század során meglepő módon latin nyelvű lakodalmi versben is felbukkant Lőcsén.²¹ A *Szilágyi és Hajmási* névtelen szerzője azonban kevés törökökre vonatkozó ismeretet mozgósít ebben a job-bára meseszzerűnek mondható históriában, és az jelentősen tompítja a történet egzotikumát, hogy ott a bigámia csak lehetőségként merül föl: a lány eredetileg Szilágyinak ígéri magát, ám Hajmási is szemet vet rá, noha otthon őt várja hitvese.²²

Ez a hiányérzetünk a *Szigeti veszedelmet* olvasva elmúlik: a fenti sztereotípiák a török és tatár fél erényeinek elismerésével, hőstetteik, sőt szép ruházatuk, fegyverzetük leírásával egészül ki. A szakirodalom által gyakran emlegetett részletek között például Szolimán lovának leírását emelhetjük ki, amelynek reminiscenciáit még Faludi Ferenc prózafordításaiban is megtalálhatjuk.²³ A muszlim ellenség idegenségét, egzotikumát több vonás is hangsúlyozza Zrínyi eposzában: a nekik tulajdonított mágikus praktikák és a mesebeli erővel felruházott harcosok, például Demirhám monstrosizációja.²⁴ A harcias erények és szépségek mellett Zrínyi figyelmet szentel az idilli pillanatok leírásának is, ráadásul ezek általában a török félhez köthetők. Ilyen a török ifjú ismert szerencsedala, valamint Cumilla és Delimán szerelmi epizódja. (Valószínűleg Zrínyiig senki nem írt a magyar irodalomban muszlim hiten lévők egymás közti szerelméről, és utána

19 STOLL Béla, szerk., *Szerelmi és lakodalmi versek*, Régi magyar költők tára: XVII. század 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 11–12. (A továbbiakban: RMKT XVII/3.) Lásd SUDÁR Balázs, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei: Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

20 RMKT XVII/3, 103–104; 109, 113–114.

21 MÁTÉ Ágnes, „Bigámia nászajándékba: Samuel Spillenberger nászéneke Máriássy János és Palugyay Zsófia esküvőjére (1635)”, *Antikvitás & Reneszánsz* 4 (2019): 131–149, doi: [10.14232/antikren.2019.4.131-149](https://doi.org/10.14232/antikren.2019.4.131-149).

22 SZILÁDY Áron, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 6, 1560–1566*, Régi magyar költők tára 7 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912), 169–174. (A továbbiakban RMKT XVI/6.)

23 Nevezetesen a *Téli éjszakákban* és a *Nemes asszonyban*: SZAUDER József, *Faludi „Udvari ember”-e* (Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1941), 8n. Faludi lírájában is találunk Zrínyi-imitációkat és -reminiscenciákat, köztük a Cumilla–Delimán-szerelmek erotikus részleteinek játékos átiratát a *Tündérkert* című versben: Kovács Sándor Iván, „Néhány Zrínyi-nyom a XVII–XVIII. századi magyar költészetben”, in Kovács Sándor Iván, *A „Syrena” és a szobor*, 61–70 (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 1993), 65–69.

24 *Obsidio Szigetiana*, I, 83: „Demirhám, az erős, melynél erősb nem volt / Sohul, valamelyre Szulimán parancsolt, / Mert ez gyökeréből nagy tölgyfát kirántott, / Ököllel agyonvert egy nagy elefántot.”

se sokan.) Ráadásul olyan témáról van szó mindkét esetben, amelyek jól ismert módon a Syrena-kötet narrátorát, illetve lírai énjét egzisztenciális szempontból is meghatározzák: a szerencse fogalmának értelmezésében és a szerelmi szenvedéllyel való küzdelmében a narrátor az egzotikus részleteket öntükröző módon mutatja be.²⁵

A Zrínyit a szöveg mikroszintjén is imitáló 17. századi eposzirodalmunkban ennek az orientalista érdeklődésnek is megtaláljuk a nyomait, ám ezekben hiányzik a török oldalon az idill. Listius László (1628–1662) a *Magyar Mársban* a török sereg enumerációjában átveszi Zrínyitől a Delimán nevet, sőt a sárkányméreg motívumát is újraírja az ide vonatkozó versszakban:

Isten be nagy fellegh, áll Egen chak veztegh! nyilván Sárkány van benne!
Sárkány de Szulimán, véle van Deliman, mérgét neveli benne!
Szegény Magyar-nemzet, majd fog veled kezét, fogh fegyvered ellene!
[VIII, 9]²⁶

Az ázsiai, széltől fogant lovak leírása szintén Zrínyi-imitációnak tűnik,²⁷ és hasonló egzotikus leírást a Rákóczi-eposzban is találunk.²⁸ Zrínyihez hasonlóan itt is előtér-

25 A dolgozathoz átnézett verses epikai anyag, a külön is megemlített műveken kívül, az alábbi szövegekből áll össze: „Cantio Petri Berizlo (1515)”, in SZILÁDY Áron, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 1, 1527–1546*, 365–367, Régi magyar költők tára 2 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880); Tinódi Sebestyén históriái (RMKT XVI/2); TÖKE Ferenc, „Historia obsidionis insulae Antemi (1566)”, in SZILÁDY Áron, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 5, 1545–1559*, Régi magyar költők tára 6, 131–150 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896); „História az Szigetvárnak veszésséről (1566)”, in RMKT XVI/6, 300–311; Nikolsburgi Névtelen, „Igen szép história az Kenyér mezején Kenesy Pálnak és Báthory Istvánnak az törökökkel megvívásáról (1568)”, in DÉZSI Lajos, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 7, 1566–1577*, 36–50, Régi magyar költők tára 8 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930) (a továbbiakban RMKT XVI/7); TEMESVÁRI István, „Históriás ének az jeles győzelemlről, mint verte meg Mátyás király üdejében Báthori István... az Ali béket... a Kenyér-mezőjén (1569)”, in RMKT XVI/7, 120–134; „Az vitéz Turi György haláláról (1571)”, in RMKT XVI/7, 200–212; CSANÁDI Demeter, „Vita Joannis Secundi electi Hungariae regis (1571)”, in RMKT XVI/7, 213–219; GÖRCSÖNI Ambrus és BOGÁTI FAZAKAS Miklós, „Mátyás király históriája (1570–1573)”, in VARJAS Béla, HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla és [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, szerk., *Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gersei Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához 1567–1577*, 217–359, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); TARDI György, „Historia Szikzoviensis (1588)”, in RMKT XVI/11, 329–356; „História, melyben az Felséges Bathori Sigmondnac Edélyi Feiedelemnec 1595 Esztendőben való viselt hadai irattatnac megh (1596)”, in RMKT XVII/1, 48–56; SZÖLÖSI István, „Rövid historia, melyben meg iratik Szenan bassanak, Török császára ereiével, Havasalföldének és Erdély Országának pusztítására való ki jövetele, 1595 esztendőben (1635)”, in RMKT XVII/1, 57–77.

26 Kiadása: VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes és STOLL Béla, szerk., *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, 263–416, Régi magyar költők tára: XVII. század 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 347. (A továbbiakban: RMKT XVII/12.)

27 VIII, 31. RMKT XVII/12, 350: „Iriák Asiában, és Americában, oly lovak találkoznak, / A kik nem mén-lovtól, de szél-fúvásától, kanczában fogantatnak, / Serények futásban, gyorsak nyargalásban, ő köztök találtatnak.

28 SZIGETI Csaba, szerk., *Rákóczi-eposz* (Budapest: Európa, 1988), 71 (II, 901–904. sor): „Babillonban nevelt kedves török lovak, / Ezek között kettő, mint elefánt, nagiok, / Termettel díszesek, mint unikornysok,

be kerülnek a törököknek tulajdonított mágikus praktikák, jóslatok, és Listius is színre léptet „Kadilecher” nevet, illetve tisztséget viselő szereplőt, akit részletesen jellemez azzal, hogy olyan monológot ad a szájába, amelyben Mohamed próféta álombéli látogatását részletezi.²⁹

Gyöngyösi István (1629–1704) Kemény-eposza (1693), hasonlóan Listius művéhez, szintén sokat imitálja Zrínyit a török sereg enumerációjában, ahogy azt már Kovács Sándor Iván megállapította.³⁰ A török harcosok ruházatában és fegyverzetében való hosszas gyönyörködés olyan lehetősége az epikus irodalomnak, amelyet Gyöngyösi talán éppen Zrínyi olvasásával fedezett fel. A *Porábúl megéledett Főnix*ben például „Olaj bék” nevét is átveszi – szinte személynévként használja, mint Zrínyi, noha az alajbég szó lovassági tisztet és a szandzsákbég helyettesét jelentette –, és a török seregszemlében le is írja őt:

Maga az Olaj bék ezeket vezette,
Vállát egy haragos tigris kerítette,
Fejét igen szép pár nuszttal öleltette,
Amelynek egy sasszárnny kerengett mellette.

[III/III, 5]³¹

Akárcsak Listius, Gyöngyösi is átveszi a Delimán nevet, és így a magyarul Csonkabégnek nevezett, valós történelmi alak nála a Csonka Delimán nevelt viseli (III/III, 44). Ezenkívül a seregszemlében a törökök vitézségének és harci erényeinek elismerésével sem lesz adós a szerző:

Mind erős férfiak s nemesi termetek,
Vitézséget mutat kemény tekintetek,
Foly mindenek előtt méltó dicsíretek,
Katona szerrel van minden készültek.

[III/III, 91]

A vitézség elismerése ellenére azonban a muzulmánokkal kapcsolatos domináns toposz továbbra is a korai históriás énekeinkben is már gyakori családtságuk marad,

/ Serini, tanúsággal reminségednél jobb.” SZAKOLCZAI Attila, „Zrínyi-reminiscenciák a *Rákóczi-eposzban*”, *Zrínyi Dolgozatok* 2 (1985): 129–149.

29 *Magyar Mária*, XI, 8–25 (RMKT XVII/12, 381–382). Itt lásd a 25. strófát (uo., 382): „Madarak szállási, s vadak orditási, csak kaur vért kívánnak.” A *Szigeti veszedelemben* megtalálható párhuzama Szulejmán jóslatértelmezése, aki szerint a sok madár, azért nem eszik az áldozati húsból, „[v]ár keresztény testből mert hamar jobb étket.” (IV, 79.)

30 Kovács Sándor Iván, „Gyöngyösi István Kemény-eposzáinak Zrínyi-imitációi”, in Kovács Sándor Iván, *„Eleink tündöklősege”: Tanulmányok, esszék*, 19–50 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996).

31 Idézett kiadás: GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, Régi magyar könyvtár: Források 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999).

amelyet a narrátor akkor hangsúlyoz különösen, amikor Keménynek a tatár kán felkínálja az Erdély fejedelme címet.

Ezek a művek tehát olykor, bár Zrínyit utánozzák, a törökökről és tatárokról közvetített kép tekintetében inkább az archaikusabb verses epikánkból olvasható sztereotípiákat követik. Vajon miért állhat Zrínyi eposza ilyen magányosan a magyar irodalomban – orientalista érdeklődésénél fogva is? Kármán Gábor 17. századi erdélyi diplomatai portái jelentéseit vizsgálva a törökökkel kapcsolatos negatív sztereotípiák árnyalatosságát többek között az erdélyi turcikairodalom hiányával magyarázza.³² A török, muszlim szokásokról és kultúráról valóban meglehetősen kevés magyarországi kiadványból tájékozódhatott a magyarországi vagy erdélyi olvasó. Az erdélyi fejedelmek törökül tudó deákjai tettek talán legtöbbet azért, hogy valami kevés magyarul is olvasható legyen a török nyelvű irodalomból. Ismeretes, hogy 1626-ban Kassán meg is jelent magyarul a szufi misztika egyik alapműve, a *Megháribu'z-Zemán* ('Az idők alkonya').³³ A fordító Házi János (?–1630 után), Bethlen Gábor török deákja volt. A másik ilyen magyar fordítás egy másik erdélyi török deák, Rozsnyai Dávid (1641–1718) *Horologium turcicum* című munkája, amelynek 1681-es kéziratát Dézsi Lajos adta ki. A történeti munkák, törökországi útleírások és naplók szerzőjeként is ismert Rozsnyai szövege az indiai *Pancsatantra* török fordításából készült magyarítás, témája az uralkodás és az udvari élet. A nyilvánvaló keleti vonatkozások mellett észrevehetjük, hogy Rozsnyai mennyire európaivá teszi tárgyát. Rozsnyai 1681 augusztusában szamosújvári fogságában (ahová Béldi Pállal való állítólagos összejátszása miatt kerül) olvassa Antonio Guevara *Horologium principumját*, és innen jön fordításának címe is; a magyarított szöveg többször emlegeti Machiavellit, sőt Rozsnyai latin szentenciákkal, rengeteg deákos kifejezéssel is feldíszíti fordítását. A fordító tehát a Machiavelli utáni európai fejedelemtűkör hagyományát követi, és dagályossága a török eredeti hasonló stílusa mellett Prágai András manierista stílusára is visszavezethető.³⁴

A török tárgyú irodalom meglepő hiányosságaival szemben Zrínyi könyvtára igen gazdagnak számított a Kárpát-medencében a turkológiai irodalmat tekintve, és török tárgyú olvasmányai rajta is hagyták nyomukat eposzán is.³⁵ A számos népszerű történelmi kiadványt jegyző Jean-Jacques Boissard (1528–1602) művéből származik például

32 A másik ok a Konstantinápolyban tartózkodó erdélyi diplomaták rossz anyagi helyzete volt. KÁRMÁN Gábor, „»Átkozott Konstantinápoly«: Törökkép Erdély 17. századi portái követségén”, in *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, 29–48 (Budapest: L'Harmattan, 2008).

33 *Machumet propheta, vallasan levő egy fő irastúdo doctornac irásából törökből magyarra fordítatot könyw, melyet Envarvl asikinnac hinac*, ford. HÁZI János (Kassa: Sultz, 1626). RMNy 1360.

34 Lásd a sajtó alá rendező bevezetőjét: ROSNYAI Dávid, *Horologium turcicum*, szerk. DÉZSI Lajos, Régi magyar könyvtár 38 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1926), 32–35.

35 ORLOVSKY Géza, „Zrínyi Miklós török tárgyú olvasmányai”, *Keletkutatás 2* [új folyam], 1. sz. (1987): 114–121. Az itt következő néhány bekezdésben a következő bio-bibliográfiai összefoglalóm néhány gondolatát ismétlem, illetve egészítem ki: GÁBOR FÖRKÖLI, „Miklós Zrínyi”, in *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 9: Western and Southern Europe (1600–1700)*, szerk. David THOMAS és John CHESWORTH, 983–996 (Leiden: Brill, 2017).

a *Szigeti veszedelem* török szereplőinek legtöbb neve.³⁶ Philippus Lonicerus (1543–1599) *Chronici Turcicorum* című terjedelmes könyve metszeteket és epigrammákat közöl a török szultánokról, és ezekben gyakori motívum az uralkodóknak a családtagokkal szemben is elkövetett kegyetlensége, és mint tudjuk, Zrínyi nem mulasztja el megjegyezni Szolimánról, hogy elsőszülött fiát, Musztafát megölette legkedvesebb felesége, Roxa kedvéért (*Obsidio Szigetiana*, II, 47).³⁷ Ugyanakkor ez a mű szimpátiával ír a törökök vallásos életéről és erkölcséről, bár kitér a dervisekkel kapcsolatos állítólagos babonákra is.³⁸ Ugyancsak említésre érdemes, hogy a kiváló turkológus, a kereszténymuszlim egység vágyát dédelgető Johannes Löwenklau (1541–1594), aki Zsámboky Jánossal ápolt barátsága ellenére Ács Pál szerint a magyar területeken recepció nélkül maradt; kivételképpen Zrínyi könyvtárában *Annales sultanorum Othmanidarum* (1596) című művével igenis szerepelt, sőt Zrínyi a *Szigeti veszedelemben* fel is használta őt.³⁹ A tizenöt éves háború elején elhunyt Löwenklau attitűdje mellett azonban továbbra is virágzott Európában a khiliasztikus és apokaliptikus törökképet propagáló *turcica*-irodalom.⁴⁰ Bene Sándor meglátásai nyomán Zrínyi török tárgyú olvasmányait ennek a ketősségnek a kontextusában kell tudnunk elhelyezni. Egyrészt Zrínyi pontosan ismerte Mehmed ibn Haszán Szádeddint (1536–1599), az egyik legnagyobb török történetírót, akinek műve a raguzai Vincenzo Brattuti fordításában jelent meg Bécsben 1649-ben. Bene szerint ez lehetett a *Syrena*-kötet előszavában említett „olasz cronika”, vagyis a fő inspirálója annak a koncepciónak, hogy az eposzban Zrínyinek magának kell megölnie Szulejmánt, ahogy a rigómezei csatában (1389) is hiába győzött I. Murád serege, a szultán elesett a csatában, mégpedig a délszláv epika és történeti hagyomány szerint a legendás vitéz, Miloš Obilić kezétől.⁴¹ Másrészt azt is látni kell, hogy bár a költő Zrí-

36 Kiss Farkas Gábor, „Zrínyi és Boissardus”, *Irodalomismeret* 6, 1–2. sz. (1995): 33–39.

37 KLANICZAY Tibor, szerk. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* (Budapest: Argumentum–Zrínyi Kiadó, 1991), 110. sz. (A továbbiakban: *BiblZrin*.) Lásd például Szelim epigrammáját: Philippus LONICERUS, *Chronicorum Turcorum* [...] *Tomus Primus* (Frankfurt am Main: Sigismund Feyrabend, 1578), 30v: „In patris & fratrum, dirigat, arma, necem.” Musztafa herceg megöléséről a könyv szerzője egy hosszabb elbeszélést is beilleszt művébe egy bizonyos Nicolaus Burgundustól (nem összekeverendő a Flandria történetét megíró, XVII. századi Nicolaus Burgundiusszal): „Soltani Solimanni Turcarum imperatoris horrendum facinus in proprium filium, natu maximum Soltanum Mustapham, Anno Domini 1553. patratum. Autore Nicolao Burgundo.” (Uo., 97v–103r.)

38 Uo., 59v–60r.

39 Ács Pál, „»Pro Turcis« és »contra Turcos«: Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török históriájában”, in *„Ez világ, mint egy kert...”: Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, 79–94 (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat Kiadó, 2010).

40 Ennek egy fontos szeletéről a zsitvatoroki békéig áttekintést kínál: MONOK István, „Az ottománokkal kapcsolatos elzászi és bázeli kiadványok – a Laurentius Eiseler-nyomtatványok tágabb információ-történeti összefüggésben”, in Laurentius EISELER, *Epinicion carmen in laudem... Caroli Rueberi: A bécsi Lorenz Eiseler győzelmi éneke a nemes báró, Karl Rueber úr dicséretére és annak diadalára a török felett: A Strasbourghban 1581-ben kiadott könyv hasonmása*, szerk., ford. MOLNÁR Dávid, tan. MOLNÁR Dávid, MONOK István és TÓZSA-RIGÓ Attila, 83–112, *Europica varietas Tokajensis: Fontes 2* (Budapest–Sárospatak: L'Harmattan–Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2022), doi: [10.56037/978-963-414-906-4](https://doi.org/10.56037/978-963-414-906-4).

41 Szádeddin *A történetek koronája* című könyve mellett a rigómezei csata legendáriumból Bene más forrásokat is említ, például Mauro Orbini *Il regno de gli Slavi* (1601) című munkáját, valamint Laonikosz

nyi oszmán eredetű forrásokat és törökbarát műveket is forgatott, Löwenklaual szemben inkább azokkal értett egyet a *Szigeti veszedelem* írása idején, akik teológiai alapon elutasították a törökökkel való pragmatikus együttélését és békekötést. Bene szerint a német bizantinológus Hieronymus Wolf (1516–1580) is nagy hatást tett Zrínyire. *Corpus Historiae Byzantinae* (1557) forrásgyűjteményével a török családságát igyekezett bizonyítani, amely minden alkut és észszerű kompromisszumot eleve ellehetetlenített. Ebben a szellemben írta Wolf a wittenbergi *Zrínyi-albumba* (1587) három versből álló záróciklusát is, amely döntő hatást tehetett Bene szerint arra, ahogyan a *Szigeti veszedelem* szembeállítja a meg nem alkuvó szigetieket és a Gyulát a török hitére megadó Kerecsényi László várkapitányt, aki nem kapta meg az ígért szabad elvonulást, és akit Belgrádban ki is végeztek. Végképp nem érthetett egyet Zrínyi azokkal a kortársaival, akik az államrezon és a kereskedelmi érdek nevében észszerű elveken nyugvó diplomáciai kapcsolatokat szorgalmaztak az Oszmán Birodalommal.⁴² Engedmények Zrínyi részéről majd a *Mátyás-elmékedésekben* fognak mutatkozni ebben a tekintetben.

Mindezek ellenére a fenti összehasonlítás fényében azt mondhatjuk, hogy Zrínyi érzékenyebben és összetettebben ábrázolja a muszlim alakokat elődeihez képest. Ebben azonban a turkológiai irodalomnál – amely elsősorban Zrínyi politikai nézeteit befolyásolhatta – döntőbb hatást gyakoroltak epikus olvasmányai, így például *A megszabadított Jeruzsálem*. A török ifjú énekeként ismert részlet kétségkívül egyfajta keleti miliőt idéz meg. Trencsényi-Waldapfel Imre még valóban török párhuzamokat sejtett a részlet háttérében, mind a solymászatból kölcsönzött szóképekkel – a lábhoz kötött madárhoz hasonlított szerencséivel –, mind a négy évszak leírásával kapcsolatban,⁴³ Kovács Sándor Iván pedig felvetette, hogy a Zrínyi számára Pázmány *Korán*-cáfolatából ismert muszlim paradicsomképzet is hatással lehetett rá.⁴⁴ Zrínyiről tudható, hogy értett törökül, a *Vitéz hadnagy* végén még török szólást is idéz.⁴⁵ Minden bizonnyal a török költészetet is ismerhette közvetve vagy közvetlenül, bár erről könyvészeti adatunk nincs. Könyvtárában kéziratban megvoltak Balassi szerelmes versei,⁴⁶ és akár ebben a ma már elveszett gyűjteményben meglehettek Balassi török minták alapján írt költe-

Khalkokondülész *Apodeixeisz historión (Historiarum demonstrationes)* című művét (1464), amelyet több Zrínyi által is ismert mű, köztük Lonicerus könyve és Hieronymus Wolf a *Corpus Historiae Byzantinae* (1557) című gyűjteménye forrásként használt. BENE Sándor, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban: Történeti poétikai megközelítés”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 746–779, 755–759; BENE Sándor, *A harmadik szíren: Zrínyi Miklós költészete* (Budapest: Osiris Kiadó–Gondolat Kiadó, 2021), 233–242.

42 BENE, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban”, 758–759; BENE, *A harmadik szíren*, 229–233.

43 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „A török ifjú éneke a *Szigeti Veszedelemben*”, *Filológiai Közöny* 14 (1968): 548–562.

44 KOVÁCS Sándor Iván, „Hurik és angyalok: Pázmány és Zrínyi mennyországai (I.)”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, 314–321 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001).

45 ZRÍNYI Miklós, „Vitéz hadnagy”, in ZRÍNYI Miklós *Prózai munkái*, szerk. KULCSÁR Péter (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 61–167, 167: „ya devlet başuma, ya kuzgun deşüme, az az, avagy holló hasamra, avagy tisztesség fejemre.” (A kritikai kiadás itt a török helyesíráshoz igazítja a kéziratban szereplő átírást.)

46 *BiblZrin*, 318. sz.

ményei, köztük a török bejtek. Ezeknek a szúfi ihletéséről Szörényi László írt,⁴⁷ Sudár Balázs pedig tovább részletezte azokat a termékeny félreértéseket, amelyeket az elitista divánköltészet és a szúfi miszticizmus eredeti teológiai implikációinak figyelmen kívül hagyása eredményezett.⁴⁸

A török ifjú éneke azonban mindenekelőtt az évszakversek toposzát írja újra, amelynek prototípusa a Vergiliusnak tulajdonított, de kétes szerzőségű *De quatuor temporibus anni* című népszerű költemény volt. Az évszakok leírása az iskolai poézis gyakori feladataként is felbukkant, és Zrínyi ezt a témát egészítette ki a jó szerencse motívumával: az ifjú éneke tulajdonképpen a valódi harctéri tapasztalattal nem rendelkező, az udvari életben elpuhult Mehmet elbizakodottágát szólaltatja meg.⁴⁹ A szerencse uralhatóságának képzetét a cselekmény rögtön meg is cáfolja majd. Érdekes, hogy Listius László a *Magyar Mársban* szintén szerepeltet évszakverset, amellyel azonban a szerencse múlandóságát illusztrálja. Noha Knapp Éva a vers kezdőstrófája alapján elképzelhetőnek tartja, hogy a szöveget a költő eredetileg a mohácsi vészről szóló epikus költemény betétjének szánta, *A' szerenchének álhatatlanságárául* című vers a kötetben önálló darabként szerepel, vagyis nem kötődik epikus szereplőhöz, és a török tematika is meglehetősen konvencionális formában jelenik meg benne: az oszmánok hódítók ugyanis a magyarok rossz szerencsését testesítik meg, és ennyiben kapcsolódnak Fortuna toposzához (87. versszak).⁵⁰ Az orientális idillt nem találjuk már meg Esterházy Pál (1635–1713) hasonló témájú verseiben sem, pedig Zrínyi költészetét természetesen jól ismerte ő is. *Az esztendőnek négy részéről való ének* című költeménye Listius előbbi versének átirata, azonban a szerencsével kapcsolatos, emblematisz gyökerű és moralizáló megfontolásokat törölte Listius verséből, és csak a négy évszak iskolás, mitológiai utalásokkal túlsúlyolt leírását hagyta meg belőle.⁵¹ *A fülemüle énekének magyarázattya* invenciózusabb szöveg, ebben Esterházy közvetlenül Zrínyi verseit utánozza. A vers a jó szerencse dicséretével kezdődik, és jól fel lehet ismerni a török ifjú énekét: „Mért panaszkogyam szerencze ellened” (53. versszak)⁵² – itt azonban a fülemüle énekel, a lírai én pedig Apolló parancsára tolmácsolja a madárka szavait. Míg Zrínyinél a hős dédapa támadása cáfol rá a hamis idillre, itt vadász lövi meg puskájával a madarat. A fülemülét szerelmes társa siratja, amíg a lírai én a közben gondosan ápolt és meggyógyult madarat vissza nem adja neki. Az újra egymásra talált madárkák nászát Esterházy aztán a Cumilla–Delimán-szerelem híres erotikus sorait megidézve írja le:

47 SZÖRÉNYI László, „Valahány török bejt”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 706–713.

48 SUDÁR Balázs, „Balassi török forrásaihoz”, *Keletkutatás* (2002. ősz–2006. ősz): 83–101; SUDÁR Balázs, „Balassi Bálint és a török költészet”, *Török Füzetek* 12, 4. sz. (2004): 3–4; SUDÁR Balázs, „A műfordító Balassi Bálint és a török bejtek”, *Kalligram* 14, 11–12. sz. (2005): 77–84.

49 Az évszakvers hagyományáról Zrínyi, Listius és Esterházy Pál versének összehasonlításával: KNAPP Éva, „»Volucris rota, vertitur anni«: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–30.

50 RMKT XVII/12, 460–470, 470: „Chillagat le-törlé Magyar Világunknak, / Megh homalyosétá sugárját napunknak, / Török hold-ra írá reszét határinknak, / Halom-ba rakatá testét Attyainknak.” Lásd KNAPP, „»Volucris rota, vertitur anni«”, 23–24.

51 Uo., 547–557.

52 Uo., 557–564, 558.

Mitt mongyak ezeknek Öszue iöüéséröl,
Ezkis Fülemilé sok szép szerelméröl,
Duplázák czokokat egymás száia körül,
Venus triumphussán kedues szüek örül.

Mint Borostyán fáual öszue kapczolodik,
Mint kigyó Oszlopra réá tekereszik,
Bacchus leueleis fára támaszkodik
Ily mod két kis madár öszue czingolodik.
Halgas touáb Musám.⁵³

[83–84. versszak]

Esterházy tehát Listiusszal ellentétben receptívnek mutatkozott Zrínyi sajátos hangulatú idilljeire. Érzékenységet mutatja az is, hogy felismerte Zrínyinél a költő alakmásként értékelhető szerelmes madár, a fülemüle jelentőségét, és a motívumot kreatívan beemelte a keretes szerkezetű vers dramaturgiájába.⁵⁴ Az idill beszédhelyzetét azonban ő is leválasztotta a muszlim szereplők ábrázolásáról.

Valószínű az is, hogy a török ifjú énekében Zrínyi a Tassónál olvasható idillikus jelenetek és más olasz idillek mintáját is követte. Alderán varázslatait sem az iszlámot általában korrektül ismertető turcicairodalom, hanem részben az olasz epikus hagyomány (Tasso, Marino, Scipione Errico), részben pedig egyéb (európai, esetleg kabbalisztikus) mágikus tradíciók alapján találta ki.⁵⁵ A kora újkori magyar irodalom más török tárgyú epikus költeményeiben viszont éppen az eposzi kelléktár egyes elemei hiányoznak (így a csoda, a *meraviglia* is), és az olasz eposzirodalom helyett a cselekményszövevényben ezek a költemények még sok ponton a históriás énekeket követik, ilyen jellegű exkurzusok ezért kapnak csak ritkán helyet bennük.

Zrínyire természetesen a délszláv epika törökképe is hatott. Kovács Sándor Iván az epikus hősök emberfelettsége kapcsán arról írt, hogy a Hamviván övén lógó, embertelen súlyú kő motívuma a horvát elbeszélői hagyományból sem volt ismeretlen.⁵⁶ A török szereplők részletező, egzotikus színezetű leírásaihoz sok párhuzamos helyet hoz

53 Uo., 564.

54 A fülemülemotívum többek között az *Arianna sírásában* jelenik meg, ahol is Zrínyi arra a hiedelemre utal, hogy a szerelmes madár torka szakadtáig énekel: „Én éjjel, én nappal keserven ohajtok, / Miként fülemile, vértajtékot hányok” (2 versszak). Lásd Nényei Pállal folytatott vitámat, főleg az első fordulóját: NÉNYEI PÁL, „A fülemüle esete a vérhányással: Május elsején Zrínyi Miklós 400!” *prae.hu*, 2020. április 28., <https://www.prae.hu/article/11558-a-fulemule-esete-a-verhanyassal/>; FÖRKÖLI GÁBOR, „Miért hányhat vért a fülemüle? Válasz Nényei Pálnak”, *prae.hu*, 2020. április 30.; NÉNYEI PÁL, „Ilyen ügyről, madárfütyről...: Egy pont, és a Zrínyi-vita vége”, *prae.hu*, 2021. május 3., <https://www.prae.hu/news/36821-ilyen-ugyrol-madarfutyrol/>; FÖRKÖLI GÁBOR, „Hullaszagról, frissességről: Újabb válasz Nényei Pálnak”, *prae.hu*, 2020. május 5., <https://www.prae.hu/article/11573-hullaszagrol-frissessegről/>. (Utolsó letöltés dátuma: 2023. február 10.)

55 Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan, 2012), 174–175.

56 Kovács Sándor Iván, „Toldi, Novák, Hamviván: Feltevés a Toldi-monda és a Zrínyi-hagyomány összefüggéseiről”, in Kovács S. I., „*Eleink tündöklősége*”..., 7–17.

Lőkös István,⁵⁷ Bene Sándor a török szájhagyomány és a délszláv epika együttes hatásairól fejtette ki újszerű meglátásait.⁵⁸ A *Szigeti veszedelem* egyik legfontosabb előképének tekintett *Vasztje Sigeta grada*, Brne Karnarutić (1515–1573) eposza például hosszasan és gazdagon értekezik Szulejmán öltözetéről, valamint pazar kíséretéről. Zrínyihez hasonlóan Karnarutić is kiváló uralkodónak tartja Szulejmánt – „A törökség között nem terem ily virág” (Kiss Károly fordítása)⁵⁹ –, vagyis ő is betartja az eposzoknak a kimondatlanul is tisztelt szabályát, amely szerint a költőnek Akhilleuszról és Hektórról egyaránt csodálattal kell írnia. Kairói és damaszkuszi lószerszámmal felszerelt lovának leírása, amelyet minden bizonnyal Zrínyi is figyelembe vett a már említett résznél, korábbi délszláv előzményekre megy vissza: Lőkös mutat rá arra Szegedy Rezső megfigyelése alapján, hogy itt Karnarutić Marko Marulić (1450–1524) raguiai horvát költő *Judit* című eposzából imitálja Holofernész lovának, illetve egész kíséretének leírását.⁶⁰ Mint ismeretes, a siklósi epizód szintén megvan Karnarutićnál is. A vigyázatlan török tábor leírásakor ő is megemlíti az ott felcsendülő koboz- és cimbalomzenét, majd hosszasan leckézteti olvasóját az éberség erényéről és a részegség vétkééről, sőt Zrínyi egyik gyakori fordulatát is megelőlegezi: „Nagy kár, hogyha baj van, s micsoda szégyen lesz, / Ha így szól a férfi: Nem tudtam, hogy ez lesz!”⁶¹ Az ekkor elhangzó keleties színezetű verses betét azonban már Zrínyi saját leleménye, Karnarutićnál nem találunk hozzá párhuzamot.

Az orális hagyomány ismer olyan később lejegyzett délszláv énekeket is, amelyek nem hathattak már a *Szigeti veszedelem*re, ugyanakkor érdemes lehet őket megemlíteni a Zrínyi-téma és a törökök egzotikus ábrázolása kapcsán. A *Ljubovics Mújó Sziget alatt* című, 1720 körül lejegyzett mű például a tragikus szerelmet az ostromlók oldaláról írja meg.⁶² A 19. századból pedig több olyan gyűjtés is ismert, amely Zrínyi Miklós bán mesébe illő történetét adja elő: az oszmán rabságba kerülő Zrínyi szerelembe esik a török császár – egyes változatokban bég – lányával, aki segít megszöknie. Vagyis a *Zrínyi bán a tömlöcben*, a *Zrínyi bán meg a császárné asszony leánya*, a *Zrínyi bán meg Begzáda leányzó* és a *Zrínyi bán második házassága* című epikus énekek voltaképpen a *Szilágyi és Hajmási históriájának* a szüzséjét ismétlik meg a szigeti Zrínyi Miklóssal, aki így maga is egzotikus mese hőségé válik.⁶³

Zrínyi különös orientalista érzékenységet az eposzi imitációkon túl Szörényi Lászlónak azzal a megfigyelésével is magyarázhatjuk, amely alapján a *Szigeti veszedelem*

57 Lőkös István, *Zrínyi eposzáinak horvát epikai előzményei*, Csokonai könyvtár 10 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997).

58 BENE, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban”.

59 FRANKOVICS György, szerk. *Zrínyi énekek és feljegyzések: Horvát, szerb, bosnyák és szlovák népi énekek*, ford. FRANKOVICS György, JUNG Károly, KISS Károly és MOLNÁR Imre (Pécs: Frankovics és Társa Kiadói Bt., 2002), 80.

60 Uo., 54–56; Lőkös, *Zrínyi eposzáinak horvát epikai előzményei*, 65–69, 151–167. Szulejmán lovának és a török seregnek a leírásában már Thúry József is felfedezte Karnarutićban Zrínyi előképét: THÚRY József, „A Zrínyiász”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 4 (1894): 129–149, 257–298, 385–411, itt: 129–130, 267–268.

61 FRANKOVICS, *Zrínyi énekek...*, 69.

62 Uo., 144–147 (Kiss Károly fordításában).

63 Uo., 187–220 (Kiss Károly és Frankovics György fordításaiban).

szerint a magyarok és a tatárok – és természetesen a magyarok őseiként azonosított hunok – egyaránt a szkítáktól erednek. Így egyrészt Delimán tatár serege szükségszerű kiegészítője a hunokhoz hasonlóan Isten haragját közvetítő török seregnek, másrészt viszont a *Syrena*-kötet epigrammái által is megénekelt Attilával való rokonsága révén Delimán a magyar hősök pogány megfelelője is.⁶⁴ Feltételezhetjük, hogy Zrínyi, aki a *Syrena*-kötetben sajátos, a szerelem szenvedélyével folytonos belső harcot vívó költői ént dolgoz ki, nem csupán emiatt, hanem a fiktív etnogenezis révén is közel érezhette magát Delimán alakjához. Tanulságos ebből a szempontból Bene Sándor sejtése, aki szerint később Zrínyi, illetve az ő megbízásából dolgozó Marc Forstall (?–1683) ír szerzetes a Zrínyiek genealógiájába is igyekezett egy Attila-reminiscenciát be-csempészni a hasonló nevű és sorsú Totila keleti gót király személyében – sőt Forstall a kéziratban maradt vázlatok szerint az ősi római Anicius családdal való rokonítás révén Zrínyit a Habsburgokon, a bizánci császárokon és Szkander bégen kívül az oszmán szultánokkal is atyafiságba szeretne volna hozni. Zrínyi azonban ettől visszakozott – Bene Sándor szerint ennek elsősorban az volt az oka, hogy a Habsburg-rokonság nem illett a bán koncepciójába, de talán a fentebb részletezett intranzigens törökellenesség is belejátszott döntésébe –, így a végleges családtörténeti műbe, a *Stemmatographiába* ez már nem került bele.⁶⁵

Az önreprezentáció a szerző által óvatosan kezelt keleti vonatkozásait Zrínyi politikai nézeteivel is kiegészíthetjük, mégpedig a leginkább a Mátyás-elmékedések kapcsán. A hun–magyar rokonság Hunyadi Mátyás propagandájának lényeges elemét képezte, és a rokonságot hirdető Thuróczy János Mátyást *secundus Attilának* nevezi krónikájában; a két nép közös eredetére való hivatkozás szó szerint megtalálható Mátyás király és II. Mehmed szultán levelezésében, és fontos részét képezte Mátyás azon törekvésének, hogy pragmatikus viszonyt alakítsunk ki a törökkel.⁶⁶ A Mátyás-elmékedésekben a rokonságra nem hivatkozik közvetlenül Zrínyi, Attila neve mindenestre előfordul benne Mátyás lehetséges történelmi előképeként. A két hódításairól híres uralkodó közötti párhuzamossággal ugyanakkor a szerző nem tud maradéktalanul élni: Mátyás birodalma halála után nem marad tartós, és ebben Zrínyi szerint Nagy Sándorra hasonlít; ezzel szemben Attila – folytatódik a gondolatmenet – hódítása tartós volt, mivel – mint Zrínyi róla szóló epigrammája is állítja – hazát szerzett a magyaroknak.⁶⁷ A történelmi előképeknél és rokonságteóriáknál talán fontosabb azonban Zrínyi a *Szigeti veszedelem*hez képest újszerű gyakorlatiassága, amellyel a török kérdést kezelte. Noha a szerző törökpárti politikával egyáltalán nem vádolható, és a korábbi eposzá-

64 SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből* (Budapest: AmfiPressZ, 1993), 11–14.

65 BENE Sándor, „Politika és genealógia: A Zrínyiek eredetéről”, *Café Babel* 6, 1. sz. (1996): 27–38; BENE Sándor, „Őskeresők: A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 3–42, főleg 13, 36–38 és 42. A tanulmány másik változata: BENE Sándor, „A Zrínyiek: Egy családtörténet története”, in *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*, szerk. BENE Sándor és HAUSNER Gábor, 271–319 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007), 289–290, 293–294.

66 A két példát idézi: FODOR, „Az apokaliptikus hagyomány és az »aranyalma« legendája”, 32–34.

67 ZRÍNYI Miklós, *Prózai munkák*, szerk. KULCSÁR Péter (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 196.

ban maga is él a nemzet büntetéseként felfogott törökök toposzával a Mátyás-elméletekben már kilép a probléma eszkatológiai-khiliasztikus értelemezési kereteiből, és elveti a vallási ürügy alatt vívott harcokat, legyen szó akár a török elleni háborúról:

Az mi hitünk más vért nem akar ontani, hanem a' maga fia ejt az Isten ditsőségére. Ha sok sz. embereknek exhortatióját az török, az eretnekség ellen láttuk, ha sok sz. praedikatiókat, kiket azok ellen való giújtásunkra csináltak, ha Isten félt papáknak keresztes hadak támasztását, kik között a' mi szent Kapistranusunkat, ne ítéljük azokból, hogy a' Mahumet vagy Calvinus János vagy Luther Márton hiti megbántására es semmivé tételére tselekedtek ezeket, sem hogy erőszakkal más tévelygőket a' mi hitünkre hozunk. [...] Vannak más okok és méltók, kik kénszerítenek az török ellen religiön kívülis fegyvert fogunk és mások ellenis, a' kik ránk tusakodnak [...]⁶⁸

A török elleni vallási felhangú „gyűjtás”-t – amilyent végső soron a keresztény barokk sémákra rájátszó *Szigeti veszedelemben* is olvashatunk⁶⁹ – tehát a költő a politikai-gyakorlati valóságban való érvényességétől megfosztja, és a pusztá retorika hatáskörébe utalja. Ezzel azokhoz az abszolutista politikaelméletet kifejtő olvasmányaihoz csatlakozik, amelyek a vallási és felekezeti ellentétek elsőbbsége helyett az államrezon, a politikai szféra elsőbbségét hirdetik, esetenként előtérbe helyezve a természetjog sérthetlenségét a vallás erőszakos terjesztésével szemben.⁷⁰

Felvilágosodás, romantika és nemzeti irodalomtörténet: a klasszicista idilltől a nemzet önképéig

Ha ezek után áttekintjük Zrínyi 18. század végi újrafelfedezésének történetét és 19. századi recepciójának néhány epizódját, akkor azt láthatjuk, hogy ez a korszak egészen másfajta érzékenységgel közelíti meg a *Szigeti veszedelem* török, keleti vonatkozású tárgyát, mint a kortársak vagy a közvetlen utókor. Az egzotikumra, a *couleur locale*-ra amúgy is érzékenyebb felvilágosodás és romantika sajátosan kapcsolja össze a török múltat saját poétikai és ideológiai törekvéseivel. Feltehetőleg a török kortól való időbeli távolság is nagyban hozzájárul a hangsúlyok eltolódásához. Itt jegyezzük meg, hogy a török múlthoz való viszony 18. századi változásához egyébként érdekes zenetörténe-

68 Uo., 178.

69 Az iszlám vallás szent tárgyainak szimbolikus vagy valós deszakralizálására két példát is találunk az eposzban: az egyik az az epizód, amelyben Juranics elragadja a *Koránt* a megölt Kadilesker sátrából (IX, 56), a másik, amikor az Alderán által megidézett Ali kijelenti, hogy Mohamedtől örökölt kardját, a Zöldfikárt (Zulfikár) már nem használhatja a keresztények ellen, mert elpusztult (XIV, 66). Lásd Kiss, *Imagináció és imitáció...*, 250–251.

70 Ilyen olvasmánya volt Zrínyinek Jean de Silhon *Il ministro di Statója*. Lásd KLANICZAY Tibor, „Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában”, in KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, 153–211 (Budapest Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 167–169; lásd még FÖRKÖLI Gábor, „A várnai csata mint az emlékezet helye: Vallás és háború Magyaritól Zrínyiig”, in KISS, PESTI és HAJDU, *Textológia és interpretáció...*, 158–175.

ti párhuzam is adódik: Csörsz Rumen István a töröksíp és a tárogató, illetve az ezeken a neveken emlegetett bizonytalan hangszercsalád kapcsán részletesen bemutatja, hogyan szűnik meg a hangszer a török ellenség attribútuma lenni (illetve a törökös politikai orientációhoz köthető identitásképző szerepét hogyan veszti el), és miként válik a 18. század végére a nemzeti romantika hangszerévé azzal párhuzamosan, hogy Nyugaton nemzeti felhangok nélkül is divatba jön az *alla turca* zene.⁷¹

Az orientalista ízlés 18. századi felerősödése és a nemzeti múlt megteremtésére irányuló törekvések az irodalomban és Zrínyi recepciójában is megfigyelhetők. Még mielőtt Kazinczy Ferenc figyelmét id. Ráday Gedeon felhívta volna a *Syrena*-kötet fontosságára péceli kastélyában, és megfogalmazódott volna Kazinczyban az új, nehezen megvalósuló kiadás terve, egy érdekes kiadvány látott napvilágot Pesten 1779-ben. Ez nem más, mint Kónyi János (?–1792 körül) elhíresült *Magyar hadi románja*, a *Szigeti veszedelem* verses átirata, amelyhez az ihletet a ponyvairódalom termékeny szerzője, a strázsamester Kónyi szigetvári tartózkodása adta.⁷² Az átirat meglehetősen pontosan követi Zrínyi művét, ám annak eposzi gépezetét és csodás elemeit elhagyja, valamint a verselést is a kor ízléséhez igazítja, vagyis a cezúrát nála mindig a hatodik szótag után találjuk. Az átdolgozás elterjedtségét jól mutatja, hogy egy bizonyos Kövesdi József 1795-ben elkészíti annak rövidített, kéziratban maradó változatát, amelyből azonban éppen azok a részek maradnak ki, amelyek – mint látni fogjuk – a leginkább megragadták Zrínyi literátor olvasóit, vagyis a török ifjú éneke és a Cumilla–Delimán-szelem epizódja.⁷³ Kónyi műve egy rivális, szintén kéziratban maradt átiratot is megihletett, amelyet Csergics Simon készített el a pozsonyi szemináriumában. Nem csupán a *Szigeti veszedelmet* dolgozta át, hanem Zrínyi rövidebb költeményei közül is sokat. E mű előszavát néhány részlettel Rexa Dezső közli, és innen tudjuk, hogy Csergics az átirat előszavában élesen bírálja Kónyi eljárást, amiért művét románnak nevezi, és ezzel a fikció szintjére fokozza le a valós történet; aufklerista módon azonban ő is megengedhetőnek véli a csodás elemek elhagyását, amelyet „szenteskedés”-nek bélyegez.⁷⁴ Mondani sem kell, a fikciós elemek bírálatával éppen Zrínyi saját eljárását kérdőjelezi meg ez a szerző, hiszen a szigeti Hector dédunokája maga vallja be, hogy a fabulát keverte

71 CSÖRSZ Rumen István, „A törökök sipjától a magyar töröksípig”, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál és SZÉKELY Júlia, 338–358 (Budapest: Balassi Kiadó 2012). Témánk szempontjából nem közömbös a tanulmány elmés észrevétele, hogy Listius László Mohács-eposzában anakronisztikusan, a 17. századi állapotokat visszavetítve mind a magyar, mind az oszmán oldalon megjelenik a töröksíp mint harci hangszer. (Uo., 342.)

72 KÓNYI János, *Magyar hadi román, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várban tett vitéz dolgai* (Pest: Royer Ferenc, 1779). A *Szigeti veszedelem*mel való összehasonlításhoz lásd HEISER Krisztina, „Egy tehetségtelen Zrínyiászról, avagy Kónyi János *Magyar hadi románjáról*”, *Irodalomtörténet* 87 (2006): 659–662.

73 A kézirat a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban található az Iszlai család levelei között, azonban a forrásról beszámoló Szász Béla nem közöl jelzetet. Szász Béla, „Egy ismeretlen Zrínyiászról”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 36 (1912): 257–258.

74 REXA Dezső, „Zrínyi egy ismeretlen átdolgozója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 22 (1912): 385–394. A negyedrét kéziratot a cikk szerzője a ma is létező alsókubini (Dolný Kubín) Csaplovics-könyvtárban, az 18929-es számú jelzet alatt találta meg. CLAUSER Mihály, *A Zrínyiász sorsa (1651–1859)* (Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1934), 19–20.

a históriával. Kónyi saját előszavában ezt az eljárást magáénak vallja, sőt még a poétai szerénység, a *recusatio* kinyilvánításával is Zrínyit imitálja, amikor szabadidős tevékenységnek minősíti munkáját: „Azért senkit sem kötelezek Historiámnak hitelére, mivel azt, mint Románt, úgy irtam, noha többnyire Istvánfibul, Revaibul, a' Német nyelven lévő hadi Románból, és illetén Zrínyiről irt régi maradványból szedtem-össze, mindazonáltal azt csak idő töltésért munkálodtam.”⁷⁵

Kónyi a török szereplők leírásánál meglehetősen pontosan követi Zrínyit, így például tőle is értesülünk Demirhám mesébe illő testi erejéről⁷⁶ és a saját fiát, Musztafát megölető Szolimán kegyetlenségéről.⁷⁷ Ám a legérdekesebb talán a harmadik énekből a Mehmednek éneklő török ifjú dala, amelyet Kónyi versszakról versszakra követ, noha máskor szívesen bővít az eredetin, vagy éppen sokat el is hagy belőle. A kevés tartalmi újdonság nagyon érdekes jelen tanulmány szempontjából. A térről szóló strófában ez az újdonság a dohányzás momentuma, amely Zrínyinél hiányzik:

Télen-is, a' mikor minden panaszkodik,
Erős fergetegtől 's hidegtől rászokdik,
Az én szívem akkor kedvhez ragaszkodik,
Tüznél dohányozván szám nem fohászkodik.⁷⁸

Ugyanez Zrínyinél:

De télen, az mikor minden panaszkodik,
Akkor az én szívem inkább gyönyörködik;
Erős fergetegen szívem nem aggódik,
Mert szép lángos tüznél testem melegedik.
[III, 37]

A dohányzás a következő jelenetben is megjelenik, amikor a szigeti Zrínyi beszédet intéz vitézeihez:

Imhol a pogányság Siklosnál bizvást ül,
Kevélyen dohányhoz, kávéz, tűz mellett fül,
Huszon hat száz lóval Boszna felé készül,
Fel szóval ditsekszik: nem fél kereszténytül.⁷⁹

⁷⁵ KÓNYI, *Magyar hadi román*, 2r.

⁷⁶ Uo., 6: „Nem volt Demirhámnál erőbb a' táborban, / A' fákat tövestől tépte a' bokorban, / Egy bikát ököllet agyon vert akkorban, / Nem sok embert lelünk illyent mostankorban.”

⁷⁷ Uo., 16: „Hanem hogy Musztafát fíját meg-ölette, / Ezzel magát igen betstelenítette, / Kegyetlenségéért népe-is feddette, / Roxa szerelméért eztet el-követte.”

⁷⁸ Uo., 29.

⁷⁹ Uo., 31.

Zrínyinél nyoma sincs ebben a versszakban se kávénak, se dohánynak, noha a siklósi bég és Mehmed nála is fogyaszt kávé a török ifjú éneke előtt:

Ahon az pogány nép, ül bizvást Siklósnál,
Boszna felé indult huszonhat zászlóval,
Nem fél keresztyéntül; beszéli fölszóval,
Hogy siklósi mezőn mi szegényünkre hál.

[III, 44]

Kónyi tehát egyébként nem túl leleményes munkájában fogékonyak bizonyul a keleti színekre, sőt igyekszik törökösnek vélt szokásokkal bővíteni is az eredetit.

A török ifjú énekének mégsem ez a leghíresebb átírat, azt ugyanis maga Ráday Gedeon készítette el, aki először hexameterbe, majd prózába tervezte átdolgozni a *Zrínyi*ászt. Ráday véleményét a Kónyi-féle átíratról pontosan ismerjük a Kazinczyval folytatott levelezéséből. Ő Kónyi invencióit és kihagyásait elítéli, saját állítása szerint Zrínyiből mindent igyekszik szóról szóra megtartani; a különbség csupán verstani, ugyanis Ráday számára a forma megtartása nem része a hűség követelményrendszerének.⁸⁰ Érdekes ellentmondás ugyanakkor, hogy a török ifjú éneke esetében mégis Kónyi bizonyul néhány részlettől eltekintve hűnek, míg Ráday változata meglehetősen erősen értelmezi és amplifikálja – terjedelmét tekintve kétszeresére bővíti – Zrínyi eredetijét, amelyet a prózai átíratban verses betétként olvashatunk. A „Valál szerencse mindég hivem” kezdetű, *Mechmet Éneke* címet viselő költeményt Ráday 1788. július 28-án küldi el Kazinczynak a kassai *Magyar Museum* számára, és a folyóirat IV. negyedében meg is jelenik a vers a harmadik ének prózai változatával együtt.⁸¹ Kazinczy valószínűleg később elfelejtkezik erről a közlésről, mert egy 1790. január 5-i levelében az *Orpheus* számára is elkéri a *Mehmed énekének* nevezett verset.⁸² (Jellemző Kazinczy ekkoriban megnyilvánuló orientalista érdeklődésére, hogy folyóiratában szintén ebben az évben saját gyűjtésű török szerelmi éneket, úgynevezett *murabba besztét* is közöl, amelyet a Kassán raboskodó Háfiz Ibrahim káditól jegyez le.⁸³) Válaszában Ráday figyelmezteti Kazinczyt, hogy a kérdéses idill már megjelent, és helyette egy Anakreón- és két zsol-tárfordítást ajánl.⁸⁴

Anakreón nevének említése véletlen is lehet, viszont az asszociáció egyáltalán nem légből kapott, ha belegondolunk, hogy Ráday ugyanabban a levelében, amelyben Meh-

80 Lásd DEBRECZENI Attila, „Zrínyi és Gyöngyösi jelentőségének megítélése a *Magyar Museum* körében”, in *Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, 26–34 (Budapest: Reciti, 2009).

81 Id. Ráday Gedeon Kazinczyhoz, Pécel, 1788. július 28., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. VÁCZY János és mások, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 1:198–201. (A továbbiakban: *KazLev*), doi: [10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei](https://doi.org/10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei).

82 Kazinczy id. Ráday Gedeonhoz, Tokaj, 1790. január 5., *KazLev*, 23:24.

83 A kádi az utolsó, 1788–1790-es török–magyar háború idején esett fogságba: SUDÁR Balázs, „Török dal magyar orthographiára: Kazinczy Ferenc gyűjtéséből”, *Keletkutatás* (2011. tavasz): 125–130.

84 Id. Ráday Gedeon Kazinczyhoz, Pest, 1790. február 1., *KazLev*, 2:22.

med énekét elküldi Kazinczynak, megemlíti, hogy mennyire tetszett neki az a Zrínyi által ihletett vers, amelyet Kazinczy egyik korábbi levelében küldött neki Regmecről 1788. június 30-án. Ez az üzenet nincs benne a levelezés kiadásában, valószínűleg elveszett. A vers viszont kétségtávon kívül azonos a *Bor mellett* című idillel, amelynek költője többször is új címet adott, például *Bátorodás az élet' sebess repülete ellen*, illetve *Bóldog bolondoskodás*.⁸⁵ A költeménynek látszólag nincs köze Zrínyihez – ellentétben Kazinczynak a Zrínyi nyelvét, stílusát is imitáló, Zrínyi-centóként emlegetett versével⁸⁶ –, a török tematika is hiányzik belőle, Kazinczy mégis ezt írja róla *Az én verseim* „Regmecz, 1788. Június' 30. d.” című, vagyis az elveszett levéllel megegyező keltezésű kéziratot megjegyzésében (MTA Kézirattár, K 622, 108v): „Zrinyit kapám ajándékul Rádaytól. A' [olvashatatlan szó, amely talán a harmadik énekre utal] Eneken a' török éneke tűzbe hozza. – Egészen más lón dalom. De ha ez nem egyéb is mint egy német Bortal, Zrínyinek köszönöm támadását.”⁸⁷ Vagyis bár nincsenek a versben felismerhető Zrínyi-reminiscenciák, a török ifjú éneke mégis idill írására ihlette Kazinczyt. 1788. augusztus 7-én aztán Pécelre látogatott, ahol – mint a *Pályám emlékezetében* írja – Ráday három változatban is felolvasta neki a szerencsedalt: Zrínyi eredetijét, Kazinczy *Bor mellett*jét és a saját átíratát. A két parafrázis kéziratát saját *Syrena*-példányában tartotta.⁸⁸ *A Heliconi virágok* című verseskötetének 1791. évi kötetében pedig Ráday változatát is közölte, ami Zrínyi más korai újrafelfedezőjének sem került el a figyelmét.⁸⁹ 1802-ben Székely Péter ugyanis – Csokonai diáktársa, műveinek értő olvasója és későbbi mezőtúri református lelkész – sajátkezűleg az egész *Syrena*-kötetet lemásolta Debrecenben, és a török ifjú énekénél lábjegyzetben is jelezte, hogy pontosan melyik oldalon található Kazinczy könyvében Ráday átírata.⁹⁰

85 Szövegváltozatai a kritikai kiadásban: KAZINCZY Ferenc, *Költemények, I. kötet: Szövegek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 23, 70–71, 580, 659, 686–687, 818, 839–840, 852–853, 942, 948, 1069.

86 A *Zrínyi* című vers szövegváltozatai a kritikai kiadásban: KAZINCZY, *Költemények, I. kötet*, 224–225, 647–649, 1008–1010; a versről és Kazinczy Zrínyi-képéről újabban: LACZHÁZI Gyula, „Kazinczy Ferenc Zrínyi-verse”, *Irodalmi Magazin* 7, 4. sz. (2019): 71–76.

87 Idézi a szöveggondozó jegyzete: KAZINCZY Ferenc, *Összes költeményei*, szerk. GERGYE László, Régi magyar költők tára: XVIII. század 2, (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 228; lásd még KAZINCZY Ferenc, *Költemények, II. kötet: Jegyzetek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 178. Talán Petőfi *A borozó* című versére is hatással volt Kazinczy bordala. REXA Dezső, „Petőfi »A borozó«-ja és Kazinczy »Bor mellett«-je, *Irodalomtörténet* 26 (1937): 18–22.

88 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 617: „Örvende, hogy Zrínyi, kit még nem olvastam, és a' kit tőle ajándékban vettem kevés hetek előtt, nekem is kedvesebb, mint Gyöngyösi, 's rendes, hogy a török Lantos epizódiuma engem egy dal' költésére gyúlasztott (*Fogy az élet, 's nem sokára* – –) mint ötlet hogy azt újra dolgozza. A' könyv asztalán állott, 's benne az én dalom, és az ő periphrasisa. Felolvasá elébb az én dalomat, azután a' Zrínyi' stropháit, végre a' mit ő dolgozott, 's ezt az öreg kor' reszkető hangján, de az ifjú kor' pathoszával.”

89 KAZINCZY Ferenc, *Heliconi virágok 1791 esztendőre* (Pozsony–Komárom: Wéber Simon Péter, [1791]), 61–63 („Mechmet' dala” cím alatt.)

90 Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R 676, 74: „Lásd Heliconi Virágokat 61. levelen”. Székely Péterről és Csokonaiával való kapcsolatáról lásd CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*,

Kazinczy levelezésében később, fogsága után elszaporodnak az olyan megjegyzések, amelyek Zrínyi költői érdemei közül az idill műfajába besorolható lírai darabokat emelik ki annak ellenére is, hogy sem a saját kiadása, se mások, így például Csokonai megíúsult kiadásterve sem tudott mit kezdeni a *Syrena*-kötet sajátos műfaji sokszínűséget mutató kompozíciójával, és a műfaji tisztaságot preferáló klasszicista ízlés az esztétikai értékek csúcsára a lírai daraboktól leválasztott eposzt helyezte.⁹¹ Tudjuk, hogy 1814-ben Döbrentei Gábor is a Zrínyi-életmű kiadásának tervén dolgozik, és Kazinczy igyekszik őt rávenni arra, hogy az ő eredeti tervéhez igazodjék. Ez két kötetet jelent, az elsőbe kerülnének „az Idylliumok és apróbb lyrai darabok”, a másodikba pedig a Zrínyiás.⁹² A Zrínyi-életmű belső – szigorúan mennyiségi és nem minőségi – arányait ismerve azt mondhatjuk, hogy ez a felosztás terjedelmileg indokolatlanul nagy hangsúlyt helyezett volna a lírikus Zrínyire. Bár Döbrentei kiadása végül nem készült el, őt is érdekelhették az *Idilliumok*, hiszen 1811. június 19-én kelt levelében arról számol be Kazinczynak, hogy a magyar idillköltészetről készül tanulmányt írni. Megállapítja, hogy Zrínyi saját „idejéhez képest érdemes, csak olyan Holpricht [’esetlen’] ne volna”⁹³. Kazinczy szerint viszont Zrínyi kimagaslót alkotott ebben a műfajban is, és szerrinte költői teljesítményét sokáig senkinek nem sikerült meghaladnia. 1817 májusában több levélben is beszámol Trattner levele nyomán a következő esetről: Horvát István azt kérte Kölcseytől, hogy vegye ki a Berzsenyi-recenzióból azt a lekicsinylő megjegyzést, amellyel a recenzens a régi magyar költészetet illeti. Kölcsey ezt megtagadta, és dühösen távozott Pestről. Kazinczy a levélben Kölcsey pártját fogja, és hozzáteszi beszámolójához, hogy Zrínyin kívül nem volt olyan magyar költő, aki elérte volna azt a

szerk. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 161–162, a róla szóló jegyzet: 667–669.

- 91 Részben egyetértek Bene Sándor megállapításával, aki szerint Kazinczy korában a heroikus és fenséges miltoni és tassói hagyomány alapján igyekeztek kanonizálni Zrínyi eposzát, és kevésbé voltak érzékenyek az életmű lírai és esetenként ironikus aspektusaira, amely főként a marinói hagyományból következett. Benének azt a meglátását azonban árnyalni szeretném, amely szerint a klasszicista kanonizációs program szinte kiiktatta volna a lírikus Zrínyit. BENE, *A harmadik szirén*, 35–56. Laczházi Gyula kiemeli a Zrínyi-centóról írt elemzésében azokat a részleteket, amelyekből kiderül, mennyire becsülte Kazinczy Zrínyit mint idillköltőt, ahogy az is, mennyire pontosan látta, hogy a kötet narrátora és lírai alanya a szerelem elől menekül eposzírásba. Tisztában volt tehát nagyjából a kötetkompozíció tétjével, ha kiadásában nem érvényesítette is. LACZHÁZI, „Kazinczy Ferenc Zrínyi-verse”, 75.
- 92 Kazinczy Döbrentei Gáborhoz, Széphalom, 1814. november 6–7., *KazLev*, 12:164; illetve szintén Döbrenteihez, Széphalom, 1815. január 5., *KazLev*, 12:300. Kazinczynak erről a tervéről, és ennek esetleges összefüggéséről Csokonai kiadástervezetével lásd BÉKÉSI Gábor, „Csokonai megvalósult tervezete: Kazinczy Zrínyi-kiadása”, *Irodalomismeret* 10, 1–2. sz. (1999): 221–227; BÉKÉSI Gábor, „»A mandátum kiadója«: Kazinczy Ferenc szövegkiadói tevékenységének (újra)értékelése”, *Publicationes Universitatis Miskolciensis* 16 (2011): 5–23.
- 93 Döbrentei Gábor Kazinczyhoz, Bonyha, 1811. június 19., *KazLev*, 8:581: „Az Idyllistákról kezdek valamit – s a’ Magyarokról – is. Zrínyi idejéhez képest érdemes, csak olyan Holpricht ne volna, Faludi Kanász, Szabónak lett volna ahhoz lelke, de ludaskása, a’ sok igen köz kifejezés elcsúfítja, Csokonai gugás halál-on siránkozó vén Pásztor Asszony. Illyés formák gömbölyögnek ki ítéletemből. Hubai csupa követője Gesznernek. Sajnálom, hogy vélek nem várt, míg Originál Wendungot nem adott volna darabjainak. Perecsényit az Istenért el nem kell hagyni. Ó Juhász bundában pipál.”

poétikai színvonalat, amelyet Kazinczy számára *Azzán aga dala* képvisel, egy Goethe által „Morlach nyelvből”, azaz dalmáciai horvát dialektusból fordított tragikus, keleti-es miliőben játszódó rege, amelyet Kazinczy a *Poétai berek* című kötetében magyarul is megszólaltatott.⁹⁴ Vagyis Zrínyi idilljeiről egy török tárgyú rege orientalizáló beütéssel készült feldolgozása jut a széphalmi mester eszébe. Végül idézzük tőle azt a levelet is, amelyet a *Szigeti veszedelmet* német hexameterekben fordító Mailáth Jánosnak írt 1820 szeptemberében: „Sie sollten kein Lied bey Zrínyi gefunden haben, welches des Übersetzers werth wäre? Mir ist er auch als Lieder u. Idyllendichter mehr wie mancher spätere. Auch von dem Versmacher Tinódi wäre vielleicht etwas zu wählen.”⁹⁵ Sikerül is meggyőznie őt az idillköltő Zrínyi fontosságáról, és egy hónap múlva Mailáth postára is adja válaszáat: „Aus Zrínyi’s Gedichten habe ich übersetzt Orpheus an Pluto.”⁹⁶

Zrínyi kapcsolata az idill műfajával másokat is élénken foglalkoztatott: Földi János *A’ Versírásról* írott, kéziratban maradt értekezése nem csupán a „Vitézi Vers” műfajánál, hanem a „Pásztori Poésis” címszó alatt is mint a műfajban elsőként alkotó magyar szerzőt említi Faludi Ferenc, Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós és Kazinczy Gessner-fordítása mellett.⁹⁷ A Zrínyi-művek kiadását tervbe vevő Csokonai érdekes módon Zrínyi „Violántillájá”-t Faludi Ferenc verseivel együtt minden részletszépességük ellenére túl durvának, így a maga számára követhetetlennek minősíti az 1803-as *Amaryllis* című pásztorjátékának előszavában.⁹⁸ Zrínyi keleti alakjai mindenesetre talán felkelthették érdeklődését, hiszen az eposzról ugyanebben az évben írott értekezésében *A megszállt Jeruzsálem* kapcsán „Napkeleti Paraditsom”-ról beszél (*Értekezés az Epopeáról*).⁹⁹ A kiváló orientalisztikai ismeretekkel rendelkező Csokonai, aki feljegyzést is készített

94 Kazinczy Kiss Jánosnak, Széphalom, 1817. május 6., *KazLev*, 15:175; ugyanarról a napról Döbrentei Gábornak, *KazLev*, 15:177. Kölcseynek is megírja az *Azzán aga dalára* alapozott gondolatát (Széphalom, 1817. május 14., *KazLev*, 15:196), valamint Berzsenyinek is beszámol az esetről, viszont nem nevesíti Goethe regéjét (Széphalom, 1817. október 12., *KazLev*, 15:331).

95 Kazinczy Mailáth Jánosnak, Széphalom, 1820. szeptember 17., *KazLev*, 17:244: „Nem talált véletlenül Zrínyinél olyan dalt, amit érdemesnek tartana lefordítani? Dal- és idillköltőként nekem többet jelent, mint némelyik későbbi szerző.”

96 Mailáth János Kazinczynak, Pécel, 1820. október 16., *KazLev*, 17:259: „Zrínyi költeményei közül az *Orpheus Plutóhoz*t fordítottam le.”

97 FÖLDI JÁNOS, *A’ Versírásról*, szerk. ÁDÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella (Budapest: Tankönyvkiadó, 1962), 82 (§ XLIV, 4).

98 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 170: „Eredeti Magyar példa előttem nem volt, a’ melyet követésre felvehettem volna. Mert a’ *Gr. Zrínyi Miklós’ Violántillája*, és a’ *Faludi Ferentz’ Pásztori Énekei* sok magános szép Vonásaik mellett is, durvábbak, mintsem őket a’ *Gessneri Száradban* mustrául lehetne felállítani.” (Kiemelések az eredetiben.)

99 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, szerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila és OROSZ Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 47: „A’ Poéta Tasso, kinek Hérosi tulajdonságát legfőképpen láthatni az ő nagy, világos és tüzes Fantáziájában, a’ millyen még a’ Parnasszuson ekkoráig magát nem mutatta; ebből származnak azok az eleven képek és festések, mellyek ezt az Epopeát Napkeleti Paraditsommá tészik: mind ezeknek hasonlíthatatlan kellemetességet ad az ő verseinek harmóniája, mellyet segített az Olasz Nyelv, az a’ Nyelv, melly minden nyugotiak közt leghangisálóbb.”

a keleti költészetről közel-keleti, indiai és kínai példákkal, verstani és stilisztikai megjegyzésekkel (*Kivonat az ázsiai poézisről*),¹⁰⁰ az így összegyűjtött információkat az Árpádiászhoz írott jegyzeteiben is felhasználta (*Kivonatok az Árpádiászhoz*).¹⁰¹

Természetesen Zrínyire a nemzeti sorskérdésekre egyre inkább nyitottá váló, a reformkort előkészítő szellemi élet is rátalált, így az esztétizáló-lírai olvasatok mellett megjelent az igény Zrínyi Miklós történelmi szerepének az értékelésére is. Ennek a folyamatnak érdekes állomása az az 1821-ben névtelenül megjelent német nyelvű szöveg, amelyet a szakirodalom Teleki Ferencnek, a bécsi magyar udvari kancellária későbbi tanácsosának tulajdonít. Telekit leginkább Zrínyinek a Wesselényi-féle szervezkedésben való részvétele foglalkoztatta. Minden bizonnyal ő volt az is, aki 1820-ban egy a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent cikke reagálva – T. F. monogrammal – kifejtette, hogy Zrínyi nem volt pártütő, hanem végig Habsburg-hű maradt.¹⁰² Egy évvel később, az egységes birodalmi kulturális hagyomány megteremtéséért létrehozott lap, a bécsi *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* számára írt Niklas Zrinyi, der Dichter című életrajzában is ezt a nézetet képviselte.¹⁰³ Zrínyi és Montecuccoli konfliktusának bemutatására nagy hangsúlyt fektetett, és bár nem kritizálta nyíltan a császári hadvezért, Zrínyi álláspontját és sérelmeit is jogosnak tartotta, sőt mély együttérzéssel írt az üldözést szenvedő Zrínyi-utódokról és -rokonokról.¹⁰⁴ Vagyis az életrajz tekintetében a tragikus Zrínyi képe mellett kötelezte el magát, ugyanakkor a költő Zrínyi méltatásakor ő is Kazinczy álláspontjához nyúlt vissza, Gyöngyösivel szembeni elsőbbségét hirdette a kánonban. A nemzeti romantikusok, például Kölcsey álláspontjával szemben még ő is pozitívan értékelte azt, hogy Zrínyi „a római és olasz énekesek tanítványa”-nak bizonyult.¹⁰⁵ Kazinczy hatását tükrözi az is, hogy milyen szemelvényeket közöl a *Szigeti veszedelemből* az életrajz végén. Saját német nyelvű, verses, de a versformán többé-kevésbé módosító fordításai a következők: az invokáció, a török ifjú éneke (ezt madrigálszerű versszakokban fordítja), valamint a Deli Videt megmentő Borbála epizódja.¹⁰⁶ (Ne feledjük, a férfinémet és török ruhát öltő Borbála maga is török származású!)

100 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, szerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta és SZÉP Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 142–170.

101 Például a magyarok ösvallásáról írja a következőket: „Egy Istent hittek, a' világnak Alkotóját: kit a' napnak és tűznek példázatjában tiszteltek, azt segítségül hívták, mint a' Persák.” (Uo., 202. Kiemelések az eredetiben.)

102 HAUSNER Gábor, „Pártütő volt-e Zrínyi Miklós (a költő?)”, *Korunk* 29. sz. (2018): 25–34, 25–26.

103 TELEKI Ferenc, „Graf Niklas Zrinyi, der Dichter”, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* 11 (1821): 360–400.

104 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 219–220; BITSKEY István, „Virtus és poézis: Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben”, in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, 203–238 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006); HORVÁTH Gábor, „A költő Zrínyi Miklós életrajzát szervező allegóriák: Szerelem és ideológia együtthatása Teleki Ferenc Zrínyi-életrajzában (1821)”, in *Irodalom, test, emlékezet: A BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Intézetének házikonferenciája, Kolozsvár, 2012. június 6–9.*, szerk. BORBÉLY András, ORBÁN Jolán és PIEDNER Judit, 332–346 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014).

105 TELEKI, „Graf Niklas Zrinyi...”, 391.

106 Uo., 393–400.

Ez az idillekre és a török ifjú énekére koncentrálnak Zrínyi-olvasat a heroizáló feldolgozások mellett (lásd Körner Zrínyi-drámáját vagy Jósika Miklósnak a költő Zrínyi életét számos fantáziaelemmel feldolgozó regényét) még évtizedekig hathatott. Toldy *Handbuch*-jában például az „Idyll” műfajmegjelöléssel illetett *A’ Vadász és Viola*, *A’ Vadász és Echo* címmel közölt költeményeket a *Török ifjú éneke* követi, majd a Zrínyiász két másik részlete: *Deli Vid hitvесе* (XIII, 1–30), *Zrínyi’ halála Szigeten* (XV).¹⁰⁷ Toldy ráadásul az *Irodalmi arcképek* Zrínyiről írott portréjában röviden azt is kifejtette, hogy szerinte a lírai darabok ugyanúgy világirodalmi rangúak, mint az eposz.¹⁰⁸ Ez nagy szó, ha tudjuk, hogy a 20. század közepén milyen átmeneti visszalépés történt a Zrínyi-líra értékelésében, elsősorban Klaniczay Tibor hatására, aki *A vadász és Echo*t (pontosabban szólva a *Fantasia poetica* második egységét), az *Idiliumokat* és az *Arianna sírását* poétikai szempontból kezdetleges, éretlen ifjúkori műveknek tartotta.¹⁰⁹

Patriotizmus és romantikus orientalizmus szintézise érhető tetten Vörösmarty Mihály Zrínyi-recepciójában is. A költőről tudható, hogy nevelőként hazafias érzelmekkel átfűtött kirándulást tett Szigetvárra a Perczel-családdal. Erről az útról a legkonkrétabban a *Szigetvár* című, 1822-es ódájában ír, de ismert *Zrínyi a költő*, valamint *Sziget* című epigrammája is. *Zrínyi* című nagyobb lélegzetű költeményében a kelet és nyugat között megrekedt, otthonatlan keleti nép sarjaként írja le a költőt: „Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre / A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének”. Zrínyt mint költőt Vörösmarty is keleties fantáziájáért élteti, amennyiben felidézi az idegen – a keletről jött magyarok számára mégis ismerős – ellenség félelmetes („erőben durva Demirhám”) és gyengéd („Felhozod a gyönyörű, a gyöngye Kumilla szerelmét”) oldalát is. (Továbbá Vörösmarty is utal Borbála férfiruhában tett kalandjára.) A *Szigeti veszedelemnek* a *Zalán futására* tett hatása sem ismeretlen, és mint látni fogjuk, ezt már nagyon korán észrevették. Mohácsi Ágnes pedig a *Tündérvölgy* esetében vizsgálta behatóan a *Szigeti veszedelem* ihletését, és a keleties *couleur locale* szempontja kapcsán többek között arra is rámutatott, hogy Vörösmarty a saját költeményében Zrínyi török szerelmi epizódját imitálta.¹¹⁰

107 Franz TOLDY, szerk., *Handbuch der ungarischen Poesie*, 2 kötet. (Pest–Wien: G. Kilian és K. Gerold, 1828), 1:40–65.

108 TOLDY Ferenc, „Gróf Zrínyi Miklós”, in TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképek*, szerk. Lőkös István, 27–39, Magyar ritkaságok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 31. Mi több, Toldy Zrínyi költői szerepjátszásait, metamorfózisait is értékelni tudja: „idegen költői alakokba rejtve [...] éneklí” [ti. saját szerelmi kínjait] (uo.).

109 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Irodalomtörténeti könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 60–74. Az, hogy a lírai művek újra a kutatás homlokterébe kerültek, Kovács Sándor Iván érdeme: *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985). A Zrínyi-líra feltételezett kronológiáját is érintő poétikai újraértékeléséhez lásd még: BENE Sándor, „Júlia – avagy az »első vers« legendája”, *Irodalmi Magazin* 2, 4. sz. (2014): 55–58; BENE Sándor, „A kilencedik útonjáró: Zrínyi Miklós *Fantasia poetica*-ja és a Balassi-hagyomány”, in „Az te nagy nevedben én is most, Istenem, kötöttem fel szabályomat”: *Végvári élet a hódoltság peremén*, szerk. HELTAI Bálint és SÍPOS Lajos, 178–217 (Budapest: Magyar Napló–Fókusz Egyesület, 2018).

110 MOHÁCSI Ágnes, „Vörösmarty nemzeti magánmitosza: Zrínyi a »Tündérvölgy«-ben”, in *Irodalom, nemzet, identitás: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson* (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) *elhangzott*

A romantika korának szerzői és elméletírói azonban mintha a keleties részletekben nem csupán az idill műfaji lehetőségét vagy az egzotikumot vennék észre, hanem valamifajta hitelesítő mozzanatot is látnának bennük. Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* az orientális vonásokat az „időnek szellemé”-vel magyarázza:

Ő [Zrínyi] az olasz műzsát magyar lepelbe öltözteté, midőn egy, az egész nemzetet közönségesen lelkesíthető történetet énekle; nyelv, erkölcs, szokások, hazafiúság és színőnála még mind úgy jelennek meg, mint nagyatyjának idejében voltak; magyar világot szemlélünk énekeiben megnyílni, magyar világot eltarkítva napkeletnek alakjaival, s magok ezen alakok arra szolgálnak, hogy azon időnek szellemét még jobban érezhesük; minden tett, mozdulat, lélekvonás a történet századát festi előttünk; semmi újabbkori jelenet a szcéna elől vissza nem kapja lelkünket, és az egésznek tekintete hathatósan érezteti velünk, mely szerencsés a költő, ki vagy saját korának, vagy saját korához hasonlóknak tetteit zengheti!¹¹¹

Kölcsey számára tehát a sok keleti alak bemutatása az egyénítés és korfestés eszköze, amely lehetővé teszi az anakronizmus elkerülését (már a probléma is idegen lehetett Zrínyi poétikája számára), és az olasz minta követésének ellenében segíti a költőt abban, hogy eredeti, nemzeti művet hozzon létre (ami nyilván megint csak egy olyan törekvés, amely ebben a formában nem jelenhetett meg Zrínyi szellemi horizontján, hiszen a barokk költőnek semmi oka nem lett volna szégyellni az olasz hatásokat). Többé tehát nem egy esztétizáló, rokokó és klasszicista elemekből táplálkozó ízlés legitimálja Zrínyi orientalizmusát, hanem az, hogy a történeti sajátosságok részeként a keleti jellegzetességek az eposz nemzeti jellegét és eredetiségét húzza alá. Zrínyi eposza így nem történelmen kívüli idillek sora, hanem a nemzet sorsfordító eseményének elbeszélése lesz.¹¹²

Érdekes átmenetet képez Zrínyi egzotikus idillköltőként történő olvasása és a barokk költőnek a romantikus nemzeti kánonba való beillesztése között Jósika Miklós 1843-ban kiadott, fent már említett kalandregénye, a *Zrínyi a költő*. A könyvben a még ifjú horvát bánt egy diplomáciai misszió Velencébe szólítja. Még a hajón beleszeret az édesanyjával hazafelé igyekvő olasz kisasszonyba, Zeno Violettába, akiért Velencében még párbajozni is kénytelen lesz. A szorult helyzetbe keveredő Zrínyit végül egy Fioreta nevű táncosnő menti meg, akit később Fatime álnéven Mirza kán, a hazatérő törökve-

előadások, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, 112–115 (Budapest: Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2010), hozzáférés: 2024.02.10, <http://mek.oszk.hu/08100/08170/08170.pdf>.

111 KÖLCSEY Ferenc, „Nemzeti hagyományok”, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, szerk. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, 1:490–523 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960), 521.

112 Arról, hogyan látta Kölcsey a Zrínyi-ben rejlő lehetőségeket egy nemzeti mítosz megteremtésére, lásd HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Kölcsey és a Zrínyi-szerep az *Országgyűlési Naplóban*”, *Tiszatáj* 49, 9. sz. (1995): 67–77. Kazinczy esztétizáló, az „idegen” irodalmi modellek követését termékenynek tartó Zrínyi-képének és Kölcsey nemzeti hagyományokat hiányoló, tragikus értelmezésének az összehasonlításához lásd újabban ezt a rövid esszét: BENE Sándor, „Többágú modernség: Kazinczy és Kölcsey Zrínyi-képe”, *Napút* 22, 4. sz. (2020): 44–47; valamint BENE, *A harmadik szírné*, 56–62.

rő hős ellenségének oldalán találunk. Gyulai Pál és Császár Elemér nyomán a nemzeti szempontú irodalomtörténet-írás a regény cselekményét túlságosan frivolnak könyvelte el, továbbá elmarasztalta a nemzeti szempont, valamint a politikai és történelmi távlatok elhanyagolása miatt. Hausner Gábor viszont a regényt újraértékelő esszéjében arra mutatott rá, hogy a regényben nagyon is jelen vannak a reformkor eszméi, és Zrínyi benne – hasonlóan egyébként Teleki Ferenc véleményéhez – a királyhű, de belső megújulásért küzdő politika képviselője, sőt centrista nézetek megtestesítője.¹¹³

Ehhez képest radikális váltást jelent Vasvári Pál Zrínyi-képe. *Zrínyi Miklós, a költő* című történeti életrajza, amely eredetileg a Kisfaludy Társaság 1847-es felhívására készült, de egészen 1956-ig kéziratban maradt, Zrínyit a nemzeti függetlenségi törekvések mártírjának állítja be. Határozott politikai állásfoglalásnak beillő történeti elemzésében Zrínyi költői érdemeinek méltatásáról sem feledkezik meg, noha – mint sokan mások – ő is rossz verselőnek, néhol élvezhetetlennek tartja őt, ráadásul a latin és az olasz minták követéséért is megrója őt a romantikus eredetiségsmény jegyében.¹¹⁴ Akár csak Kölcsey – sőt nála még hangsúlyosabban is – az eposz magas fokú történeti hiteletét, a régi magyarok – „ősmagyarok” – öltözetének, fegyvereinek részletes bemutatását emeli ki. Ugyanebben a passzusban arra is felhívja az olvasók figyelmét, hogy ezek a leírások Vörösmarty *Zalán futásának* ihletői voltak. Különösen izgalmas, ahogy a Bécs ellenes narratívát kreáló Vasvári az eposz törökképéről beszél. Ahogy később majd Amedeo di Francesco, ő is észreveszi, hogy a Habsburgokkal szembeni bírálatot Zrínyi mindig török szereplők szájába adja. Idéz Arszlán budai pasa Szulimánhoz írott leveléből: „Károly gyűlésekről gyűlésekre magát / Hordoztatja, s nagyon forgatja hit dolgát. // Nincs sohol kész hada, s nem is gondolkodik, / Mint bolond, hogy valaha talán kelletik. / Ám Maximilian magyarok közt lakik / Gondviseletlenül, csak eszik és iszik” (I, 63–64),¹¹⁵ valamint a Zrínyihez követként küldött Halul bég szavaiból is: „Bizol-é németben, te okos horvát bán, / Hogy hamar segítséget küld néked talán? / Német, mely tégedet az föld alatt kíván / Lenni, segítséget hoz kárával talán?” (VI, 29).¹¹⁶

Hogy a költő Zrínyi itt valóban szócsövének tekinti-e a török szereplőket, akiknek segítségével olyan igazságot is kimondhat, amelyet máskülönben el kellene hallgatnia, olyan kérdés, amely a barokk eposz elbeszéléstechnikai lehetőségeinek, a fokalizációra való képességének a vizsgálata nélkül nehezen megválaszolható, de annyit talán kijelenthetünk, hogy a *Szigeti veszedelem* értékrendszerében végső soron mégis a királyához és a kereszténység ügyéhez hű szigeti Hektórnak lesz igaza. Vasvári mindenesetre azt sugallja, hogy a törökök és a magyarok, bár a felszínen ellenségek, a mélyben valamilyen titokzatos módon sorsközösséget alkotnak, legalábbis képesek egymás szempontjait kölcsönösen megérteni. Zrínyi ráadásul maga is a költői alkotásával és saját történeti tetteivel egybeolvadó, szoborszerű és határozottan orientális vonásokkal bí-

113 HAUSNER Gábor, „Zrínyi eszméi a reformkorban: Jósika Miklós: *Zrínyi a költő*”, *Somogy* 18, 4. sz. (1990): 78–81.

114 VASVÁRI Pál, „Zrínyi Miklós, a költő”, in VASVÁRI Pál, *Válogatott írásai*, szerk. FEKETE Sándor, 27–123, (Budapest: Művelt Nép, 1956), 93–97.

115 Uo., 88.

116 Uo., 104–105.

ró figurává válik az életrajzban: Vasvári ugyanis tudni véli, hogy a költőnek és hadvezérnek „keleties barna színű” arca volt.¹¹⁷ Ennek a megállapításának a tendenciózussága már csak azért sem maradhat rejtve előttünk, mivel tudjuk, hogy Zrínyi egyetlen, még életében készült színes ábrázolása, a flamand Jan Thomas (1617–1673) festménye a reformkorban még nem lehetett Magyarországon ismert¹¹⁸ – nem mintha egy több száz éves olajfestmény perdöntő lehetne –, így bőrszínéről a legkevésbé sem lehetett megbízható kijelentést tenni.

Végül Arany Jánost kell megemlítenünk, aki az eredetiség és a mintakövetés kérdésében a fentihez hasonló egyoldalú ítéleteken úgy tudott túllépni, hogy a romantikus nemzeti szempontot is sikerült megtartania. Számára a *Szigeti veszedelemből* kiolvasható keleties színezet az epikai hitel és az eredetiség záloga. Maga is élt ilyesmivel, amikor a *Szondi két apródját* írta.¹¹⁹ A *Zrínyi és Tasso* (1859) című székfoglalójában ki is emelte Zrínyi gazdag keleti tárgyismeretét (például Szolimán lovának leírása kapcsán).¹²⁰ Arany János, aki talán már ekkor ismerte Ráday Zrínyi-átiratát, és tisztában volt a péceli arisztokrata Zrínyi kanonizációjában betöltött szerepével,¹²¹ külön figyelmet szentelt dolgozatában a török ifjú énekének, amelyet „idyll”-nek nevez.¹²² Tassói párhuzamként *A megszábadított Jeruzsálemből* azt a jelenetet hozza, amelyben a Tankréd-hoz igyekvő Erminia eltéved, és egy pásztor kunyhójában lel oltalmat, amihez Arany rögtön hozzáteszi, hogy Tasso pásztora, aki a memphiszi királyi udvarból egyszerűbb örömeiket keresve szökött meg, túlságosan elvont és eszményi, hitelesség tekintetében ezért nem állja ki az összehasonlítást Zrínyi török ifjával:

Ezenkívül, noha mind Erminia, mind vén gazdája, kelet gyermekei, az egész idyllen semmi keleties: Versailles nyírett bokrai ép úgy lehetnének színhelye mint a Jordán partja.
– Ellenben Zrínyi – noha más költeményeiben ő is hódol a közdivatnak s pásztori vers

¹¹⁷ Uo., 116.

¹¹⁸ A kép a Zrínyi család kihalása után máig tisztázatlan úton más műtárgyakkal együtt a csehországi Nehozesbe, a Lobkowicz-gyűjteménybe került, ahol ma is őrzik, és amelyről katalógus először 1860-ban készült, újabban lásd: TÁTRAJ Júlia, „A Zrínyi család portréi a Lobkowicz-gyűjteményben”, in *Költő, hadvezér, államférfi: Zrínyi Miklós 1620–1664*, szerk. ROSTÁS Tibor, 115–133 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2014). (A Magyar Nemzeti Galériában 2014. november 15. és 2015. február 8. között rendezett kiállítás katalógusa.)

¹¹⁹ Alighanem igaza volt Vadai Istvánnak, aki az apródokat szörbettel és más török csemegékkel váró Ali leírása mögött a török ifjú énekének hatását sejtette: VADAI István: „»Kötte vagy, szerencse, az én lábamhoz...«: Megjegyzések Zrínyi Miklós eposzához”, *Tiszatáj* 32, 2. sz. (1996): diákmelléklet, 3–8, 5.

¹²⁰ ARANY János, *Prózai művek 1*, szerk. KERESZTURY Mária, Arany János összes művei 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 360.

¹²¹ Rádayról a *Koszorú* számára írott, *Ráday Gedeon* című tanulmányában olvassuk: „többnyire elég sikeresen küzd meg az új nehézségekkel; s a mint Zrínyi stancáiból a »török ifjú« idylljét versszakos formába átalónti, igazán becsületére válik, s méltó kezdeménye az új iskolának.” ARANY János, *Prózai művek 2*, szerk. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 507. Arany újra is közli a török ifjú énekének átíratát (uo., 508–509), valamint részletesen ismerteti Ráday kísérletét, hogy hexameterbe, majd prózába írja át a Zrínyiászt, és méltatja Zrínyi költőként való felfedezésében vállalt úttörő szerepét.

¹²² ARANY, *Prózai művek 1*, 373.

álarcában zengi szerelmét, – a török ifjú énekében oly, minden affectatiótól ment idylli rajzzal kedveskedik, s oly határozott keleti színnel vonja be azt, minőt hasztalan keresnénk nyugat minden „pásztorosdi” játékaiban.¹²³

Zrínyi tehát jobb orientalista, mint európai kollégái! Ezt a markáns nézetet még az a Beöthy Zsolt is visszhangozni fogja, aki *A magyar irodalom kis-tükre* (1896) című könyvének híres nyitófejezetében nemzetkarakterológiai szempontból kívánta megalapozni irodalomtörténeti vizsgálatait, és a magyarokat keleti, pontosabban volgai lovasokként írta le: „A Kelet harci típusait és életét – írja Zrínyiről – gazdagabban, igazabban és elevenebben festi, mint a Nyugotnak bármelyik költője [...]”.¹²⁴ *Zrínyi és a Zrínyiász* (1908) című előadásában pedig egyenesen odáig ment, hogy figyelmen kívül hagyva a nyilvánvaló világirodalmi mintákat és párhuzamokat az eposzban leírt párbajok sorozatát a végvári szokások mellett annak tulajdonította, hogy a szerző számára fontos volt az ősi, volgai eredetű „nemzeti sajátság, faji tulajdonsággá” fejlesztett megbecsülése „ennek az egyenes szembeszálló harcnak”.¹²⁵ Az irodalmi modellek és esztétikai megfontolások hátrасorolásában Beöthy eljárására emlékeztet Thúry Józsefnek a *Szigeti veszedelem*-ről írott tanulmánya. A turkológus Thúry Vámbéry Ármin tanítványaként a magyar nyelv török eredetében hitt, mégis Beöthyvel ellentétben a bizonytalan nemzetkarakterológiai fejtegetésektől távol tartotta magát, és filológiai szempontból sokkal megalapozottabb tanulmányt tett le az asztalra. Amellett, hogy mindenáron azt akarta bizonyítani, hogy Zrínyi Miklós mindenben a rendelkezésére álló történelmi ismereteknek megfelelően alakította az eposz cselekményét – és ennyiben elvitatja tőle még azt a teljesítményt is, hogy a történelmi eseményből művészi eszközökkel eposzt formált –, kezdeményezője volt annak, hogy Zrínyi forrásait könyvtárának figyelembevételével azonosítsák. Az ő érdeme, hogy megindult Zrínyi ottomán tárgyú ismereteinek módszeres összegyűjtése. Tanulmányában Istvánffy Miklós (1538–1615) mellett Löwenklaual és Paolo Giovióval (1483–1552) olvasta össze a *Szigeti veszedelem* cselekményét.¹²⁶

A kritikai méltatások mellett arról se feledkezzünk meg, hogy Zrínyi eposza Kónyi és Ráday kísérlete után is szinte vonzotta azokat a vállalkozó kedvű szövegkiadó-

123 Uo., 374–375.

124 BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, I. kötet: A legrégebbi időktől Kisfaludy Károlyig*, 13. kiadás (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1919), 61. A volgai lovas híres leírását lásd itt: BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre* (Budapest: Athenaeum Részvénytársulat, 1896), 1–7. Beöthy több más írásában is foglalkozott a *Szigeti veszedelem*-mel, fő törekvése az volt, hogy kimutassa az eposz katolikus szellemét amellelt, hogy magyar nemzeti karakterét is kiemelje: BEÖTHY Zsolt, *Zrínyi és a Zrínyiász: Beöthy Zsolt előadásai után jegyezte és kiadta Mihály Bálint* (Budapest, 1908–1909); „A Zrínyiász magyarázatához”, *Irodalomtörténet* 2 (1913): 208–216; BEÖTHY Zsolt, „A Zrínyiász és irodalomtörténetírásunk: Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Irodalomtörténeti Társaság III. rendes közgyűlésén”, *Irodalomtörténet* 4 (1915): 65–70.

125 BEÖTHY Zsolt, *Zrínyi és a Zrínyiász*, Beöthy Zsolt előadásai után jegyezte és kiadta MIHÁLY Bálint (Budapest, 1908–1909); 38–45, 41.

126 THÚRY, „A Zrínyiász”, 261–265 (itt énekről énekre veszi sorra a cselekmény forrásait, és az első ének kapcsán részletesen tárgyalja a török nevek és szereplők eredetét).

kat, akik elsősorban a szabálytalannak vélt verselést szerették volna kiigazítani, olykor pedig a nehézkesnek tartott nyelvezetet akarták modernizálni. Arany János félbemaradt népies kidolgozásán túl Greguss Ágost (1863), Schlatter M. Alfréd (1878), a máramarosszigeti Vékony Antal (1892) és Mészöly Gedeon (1927) átiratait kell megemlégtünk. Arannyal ellentétben ők nem ítélték reménytelennek a kítűzött célt, meg is jelent mindegyikük munkája.¹²⁷ Témánk szempontjából Greguss Ágost változatát érdemes közelebbről is megvizsgálnunk. Kétkötetes szövegkiadásának bevezetőjében ír a közlés elveiről: a régies szavakat modernizálta, a latin kifejezéseket magyarra cserélte (például *pennám* helyett *tollam* – IX, 1), és ahol erőltetés nélkül ment, ott középre helyezte a sormetszetet, ugyanakkor elismerte, hogy Zrínyi „szabálytalan” metszetei kellemesen bontják meg a verselés monotonitását. Külön kiemeli, hogy a török és keleti szavak és nevek esetében Budenz József segítségével visszaállította az „eredeti” alakot. Így például Demirhám nála *Demir khán*, Rusztán *Rusztém*,¹²⁸ a kaur pedig *gjaur* (sic!).¹²⁹ Ez a filológiai problémás, tudóskodó precizitás, a korban valószínűleg modernnek számító átirással való pepceselés kifejezetten orientalista érdeklődést árul el. Ekkoriban ugyanis a Gregussnak segítő fiatal Budenz Wilhelm Schott orientalista nyelvész, valamint Hunfalvy Pál hatására még a török–magyar nyelvhasonlítás irányába tájékozódott; Hunfalvy 1864-es *Vogul föld és nép* című műve jelentette azt a döntő mozzanatot, amely után Hunfalvy és Budenz végleg szembefordult a török – pontosabban az ugor–török – kettős eredet mellett mindvégig kitartó Vámbéry Árminnal.¹³⁰ Természetesen nincs mit csodálkozni azon, hogy a turkológiai érdeklődés már Thúry fent idézett tanulmánya előtt is rátalált Zrínyire. Annál érdekesebb viszont, hogy Greguss a törökök tárgyában igyekezett még a szerzőnél is hitelesebbnek lenni, ráadásul egy olyan tudományos érdeklődés jegyében, amely szerint már nem(csak) a tatárokkal mint szkítákkal testvérnép a szintén szkíta magyar, ahogy azt Szörényi László értelmezésében a *Szigeti veszedelem* sugallja, hanem magával a törökkel (is). Ennek a szöveghagyománynak a hatását nem szabad sem túlértékelnünk, sem lebecsülnünk. A fenti sajátosságok alapján és az átdolgozásokat összevetve ugyanis azt mondhatjuk, hogy Schlatter M. Alfréd főgimnáziumi tanár Greguss változatát használta saját kiadásában, bár erről ő maga a saját előszavában mélyen hallgat. A Kassán megjelent könyv a tanulóifjúságnak készült, és 1900-ban már a harmadik kiadása volt soron.¹³¹

127 Az átiratokhoz értékeléséhez lásd: SZIGETI Csaba, „A belső fordításról”, *Jelenkor* 42 (1999): 314–322. Néhány bíráló észrevétel a Zrínyi sajátos verselésére való érzéketlenségükkel és az eredeti kötetkompozíció negligálásával kapcsolatban: NÉNYEI Pál, *Ne bánts d a Zrínyit!* (Budapest: Kortárs, 2015), 33–35.

128 GREGUSS Ágost, szerk., *Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelm”-e*, 2 köt. (Pest: Heckenast, 1863), 1:V–XII.

129 Uo., 2:29 (X. ének, 26. versszak).

130 Lásd az MTA 1895. december 16-án tartott ülésén felolvasott megemlékezést: MUNKÁCSI Bernát, *Budenz József emlékezete* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896), 8–9 (Wilhelm Schott hatásáról), 20–39, 53–56 (az úgynevezett ugor–török háborúról).

131 ZRÍNYI Miklós, *Zrínyiász*, a tanuló ifjúság részére földolgozta SCHLATTER M. Alfréd (Kassa: Maurer, 1878); az 1900-ban megjelent, magára harmadikként hivatkozó kiadás szintén Maurernél látott napvilágot.

Ez a hangsúlyos turkológiai érdeklődés, sőt törökös orientáció a Zrínyi-értelmezésekben akkor válik érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy a 19. század második felében a török–magyar kulturális és diplomáciai kapcsolatok a virágkorukat élték. A magyar közvélemény ugyanis hálás volt az Oszmán Birodalomnak a Kossuth-emigráció befogadásáért, amit nyilvánvalóan párhuzamba is állítottak a Thaly Kálmán és társai nyomán egyre jobban feltárt kuruc emigráció történetével. Sokakban élénken élt annak emléke is, hogy a cári Oroszország verte le a szabadságharcot, márpedig az orosz terjeszkedés és a pánszlávizmus elleni védekezés legfőbb bástyáját éppen a hanyatló Oszmán Birodalomban látták. Akár az oroszoktól támogatott délszláv népek függetlenségi törekvéseivel szemben is szimpatikusabbnak tűnhetett a török fél. Ugyan Andrássy Gyula külügyminiszter és a Monarchia igyekezett semleges maradni a kérdésben, a politikai közhangulatról ez nem volt elmondható. Sokan csodálattal adóztak Oszmán pasának, aki a bulgáriai Plevnát öt hónapig védte az 1877–78-as orosz–török háború idejét – Arany János *Plevna* című versében talán éppen a fenti ellentmondás miatt merte csak annyira halkán ünnepelni őt, finoman reflektálva arra a dilemmára is, hogy az egykori erős és a magyarok számára is sok fájdalmat okozó birodalom vált a zsarnokság elleni küzdelem jelképévé.¹³² Mint ismeretes, a háború idején a pesti egyetemi ifjúság szimpátiatüntetések rendezett, majd Lukács Sándor vezetésével küldöttséget menesztett Isztambulba, amelynek során díszkardot adtak ajándékba Abdul Kerim nagyvezírnek. Az erősödő barátság jele volt, hogy először a Szuezi-csatorna 1869-es megnyitása alkalmából, majd az egyetemi ifjúság előbb említett látogatásakor Corvinákat és más magyar vonatkozású kódexeket ajándékozott vissza a török diplomácia a Szeráj könyvtárából. A törökbarátság legmulatságosabb példája talán a Lágymányoson egykor létezett, Konstantinápoly építészetét utánzó vigalmi negyed volt, amely 1896. május 23-án, egy hónappal a millenniumi kiállítás után nyitotta meg kapuit.¹³³

A török kor iránti nosztalgiából sokat megmagyaráznak ezek a folyamatok, sőt azt is jobban megérthetjük általuk, hogy – túl a recensebb politikai fejleményeken – miért szemléli a szigeti Zrínyi és Szulejmán szobormása ma olyan egyetértésben az egykori véres ostrom helyszínét a Szigetvár melletti Csertőben fekvő Magyar–Török Barátság Parkban. A költő Zrínyi Miklós empátiával leírt keleti alakjai és török tárgyú ismeretei is ezért értékelődtek fel ekkoriban.

132 Ismert, hogy Arany Jánoson szerb fordítója, Jovan Jovanović Zmaj is számonkérte, miért nem támogatja a magyar irodalmi élet a balkáni népek szabadságtörekvéseit. Arany ezt pontosan az Orosz Birodalom miatti aggodalmaival magyarázta. PÓTH István, „Jovan Jovanović Zmaj levele Arany Jánoshoz”, *Világirodalmi Figyelő* 6, 4. sz. (1960): 443–446.

133 A teljesség igénye nélkül: CSÉBY Géza, „A magyar egyetemi ifjúság konstantinápolyi küldöttsége”, *Honismeret* 14, 5. sz. (1986): 23–27; SCHREK Katalin, „Gróf Vay Dániel és a civis polgárok megmozdulása az 1877–1878-as orosz–török háború idején”, in *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*, szerk. PAPP Klára, PÜSKI Levente és NOVÁK Ádám, 263–277, *Speculum Historiae* Debreceniense 26 (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2019).

Összegzés

Úgy tűnik, Zrínyi orientalizmusára a felvilágosodás és a romantika irodalma – a saját nézőpontjukból fakadó anakronizmusuk ellenére – bizonyos értelemben érzékenyebb volt, mint saját kora, noha szövegszintű imitációkban nem volt szegény a *Szigeti veszedelem* közvetlen utóköra sem. 18–19. századi irodalmunk a Zrínyi-szövegben megtalálta számos törekvésének elődjét: az idillben, a hitelesnek tartott kor- és jellemábrázolásban, a nemzeti mitológia megteremtésének eszközeként számon tartott keleties „festés”-ben. A két évszázad között talán azt a fő változást vehetjük észre, hogy a 18. századi, klasszikus orientális ízlés átadta a helyét a Zrínyi-műből kiolvashatónak vélt nemzetkarakterológiai spekulációknak, és eközben a magyar és az oszmán oldal képe is közeledett egymáshoz az egyes értelmezők számára. Erre Zrínyinek a szkíta származást sugalló műve valamennyire maga is lehetőséget adott.

A fentiekben csak elnagyoltan volt lehetőségem számba venni a magyar irodalmi orientalizmus állomásait. Azonban az így is kiderült, hogy Zrínyi művének újtó szerepe volt ennek az irodalmi tendenciának a magyar nyelvterületen végbemenő recepciójában, és már csak azért is a figyelem középpontjába került, mivel régi irodalmunk más idevágó szövegei – Balassi török bejtjei, a Teleki-énekeskönyv „török nótá”-i stb. – csak a nemzeti romantikus irodalom megalapozásával egy időben, vagy annál is később váltak ismertté. Annak talán Zrínyi maga sem volt tudatában, hogy amikor epikus mintáit követi, orientális sztereotípiákat használ. Ám a sztereotípiák nem is azért sztereotípiák, hogy tudatában legyünk használatuknak.